אסתר מַנְדֶל - דֶה־הַרְטוֹךְ

16.2.1936 10.7.2001

זהו סיפורה של **אסתר מַנְדֶל לבית דֶה־הַרְטוֹךְ**,
שנולדה ב־16 **בפברואר** 1936 **ברוטרדם שבהולנד**.

זהו סיפורה של ילדה אחת, אך גם סיפורה של משפחה שלמה – משפחה שחייתה חיים פשוטים וצנועים, עבדה קשה, חלמה, אהבה ובנתה את עתידה, עד שנקלעה לסערת מאורעות המאה העשרים ונאלצה להיאבק על עצם קיומה.

זהו גם סיפור על שרשרת מופלאה של צירופי מקרים, על החלטות אמיצות ועל אנשים טובים באמצע הדרך, אשר פעם אחר פעם הצילו את בני המשפחה מגורל שלכאורה נראה אבוד ובלתי נמנע. במבט לאחור, רבים מבני המשפחה ראו באירועים הללו ניסים של ממש – ניסים שבזכותם שרדה משפחתה הגרעינית של אסתר דה הרטוך בשנות הרדיפה וההשמדה.

ספרון זה מוקדש לזכרם של בני משפחות **דה הרטוך**, **קוסטר**, **פיליפס**, **בון**, **ואן דר קליין ובנט**, משפחות שנרדפו, גורשו ונרצחו בתקופת השואה, ולא זכו לראות את קץ המלחמה ואת התקומה שבאה אחריה.
השם ייקום דמם

זהו מסמך זיכרון שנכתב למען הדורות הבאים. לצד הסיפורים האישיים, נשמרו בו בקפידה שמות, כתובות, תאריכים ואירועים, מתוך אמונה שפרטים אלו הם אבני היסוד של הזיכרון המשפחתי.
כל שם, כל מקום וכל תאריך הם עדות לחיים שהיו, לעולם שנחרב, לנסים שאפשרו את ההישרדות, ולחובה שלנו לזכור ולהמשיך לספר.

אספה, ליקטה וערכה יעל שמש, בתה של אסתר.
קרדיט לבן דודי, ז'אק חנס, ולספר המשפחתי "בית החיים".

ילדות בעיר הנמל

רוטרדם, 1936. עיר של מים, אוניות, ריחות דגים טריים, עשן מפעלים, ושאון נמל שלא נח לרגע.
באחד מן הרחובות הצנועים של שכונת SINT MARIASTRAAT, בבית קטן מעל חנות סדקית, נולדה אסתר דה הרטוך – הילדה החמישית לבית לוי ורוזטה.
היא נולדה ב־16 בפברואר 1936, תינוקת בהירת שיער, עיניים ירוקות־אפרפרות, מוקפת באחים ובאחיות שכבר ידעו היטב מהו עוני, אך וגם מהי שמחה בתוך העוני.

שורשי המשפחה
OPA = **אוֹפָּה** (סבא בהולנדית)
OMA = **אוֹמָה** (סבתא בהולנדית)

אוֹפָּה – לוי דה הרטוך (LEVI DE HARTOG)
נולד ב-20 **ליולי** 1900 ב-ZANDSTRAAT
רוטרדם, למשפחה יהודית בן זקונים (12 במספר)
למשפחה יהודית. רוב אחיו ואחיותיו מתו בלידתם
או בילדותם.

אביו, **יצחק דה הרטוך**, היה חולה סוכרת וכבד
ראייה
אימו, **יוהאנה לבית ואן דר סלויס**
(DE HARTOG-VAN DER SLUIS),
הייתה אישה חזקה, שקטה, שהחיים לא ריככו
אותה.

לוי, אופה, היה גבר נאה, כהה שיער וכחול עיניים,
שתמיד הקפיד על לבושו.
הוא היה סוחר טקסטיל: מצעים, מגבות, בדים,
גרביים, חולצות.
הוא נסע ברכבות, באופניים, ואפילו במכונית
שהייתה גאוות הרחוב.

אוֹמָה – רוזטה קוסטר (ROSETTE KOSTER)
נולדה ב26 בדצמבר 1901
בעיר **הארלם**, ברחוב LANGE
WIJNGAARDSTRAAT 19.
בת למשפחה חרוצה אך ענייה.

אביה, **סלומון קוסטר**, היה חייט.
אמה, **גרטרוידה** (**טרוס**) **לבית פיליפס**, הייתה עמוד התווך של הבית.
אומה (רוזטה, רוז) עבדה כמזכירה בבניין המפורסם "הבית הלבן" (WITTE HUIS) - אז גורד השחקים הגבוה ביותר באירופה.
היא הייתה פעלתנית, מהירה, חדה ובעלת חוש בלתי רגיל לסדר.
ב־5 באוגוסט 1925 **נישאו לוי ורוזטה**.
שנה לאחר מכן, ב־1926, נפטר יצחק, אביו של אופה — ואימו יוהאנה עברה לגור איתם.

המשפחה גדלה – חמישה ילדים גדלו בבית אחד:
יוהאנה (**אנני**, **חנה**) – 14.11.1926
גרטרודה (**טרוס**) – 12.11.1927
יצחק (**ז'אק**) – 11.3.1929
שלמה (**סלומון**, **סאל**) – 18.12.1933
אסתר – 16.2.1936

בתחילה התגוררו ב־SINT MARIASTRAAT 23, וכעבור כמה שנים עברו אל בית מספר 43 באותו רחוב — מעט מרווח יותר, אך עדיין צפוף.
שמונה נפשות נדחקו בתוך בית זעיר: החנות השתרעה בקומת הקרקע הפונה אל הרחוב; מעליה היו חדרים קטנים וצפופים; ובמרתף חי חתול גדול, שנהג לצוד עכברושים ולהניח אותם בגאווה על ערימות הבד, כאילו ביקש להציג את שללו.
החיים ברחוב סינט מריהסטראט היו קשים; הבית היה ישן ועלוב, אזור עוני של ממש. אומה ואופה עבדו ללא לאות כדי להחזיק את המשפחה: החנות הייתה חנות קטנה למוצרי תפירה — חוטים, תחרה, מחטים וכפתורים — שאומה ניהלה ביד רמה, בעוד אופה יצא למסעות מכירה ברחבי העיר.

בכל יום חמישי בערב היה אופה ניגש לבית המרחץ
ולשאר המשפחה היה "יום המקלחות" – מילאו גיגית במים חמים, כל ילד נכנס בתורו, יצא לטובת הבא אחריו, ובסופו של דבר שימשו המים לכביסה.

עד המלחמה למדו הילדים בבית הספר הכללי של רוטרדם, בית ספר עירוני רגיל, שבו למדו יחד ילדי השכונה.
פעמיים בשבוע, בימי רביעי וראשון, הם הלכו לשיעורי יהדות: מסורת, חגים, סיפורי תנ״ך, ושמירה על הזהות בתוך העיר הגדולה.
הדרך לבית הספר הייתה ארוכה, כמה קילומטרים של הליכה בכל מזג אוויר. נעליים טובות לא היו בתקציב; הסוליות נשחקו מהר, והאצבעות פגשו את הקרקע הרבה לפני שהנעל הייתה מוכנה להיפרד מהילד.
הנזירות בבית החולים שבדרך כבר הכירו אותם. כשהיו רואות את היבלות, היו מושיבות אותם על ספסל העץ, מורחות משחה קרירה, קושרות תחבושת, ומחזירות אותם לדרך, בלי שאלות, בלי דרמה.

בבית שרר חינוך מסור, פשוט ומאופק.
לא היו בו חיבוקים או נשיקות, וגם לא מילים כמו "כל הכבוד".
ובכל זאת, האוויר היה מלא בחום מסוג אחר — חום שנמסר דרך אחריות, דרך דוגמה אישית, ולעיתים קרובות גם דרך הומור יבש שהבהב בין השורות.

בתוך המרחב הזה גדלו הילדים: לא מפונקים, לא תלויים, ולא כאלה שמחכים שמישהו ימחא להם כפיים. הם למדו ללכת רחוק גם כשהרגליים כואבות, להסתדר גם כשאין מי שיפתור עבורם, ולהבין מה פירוש להיות חלק ממשפחה שעובדת קשה ושומרת על עצמה. הם גדלו להיות ילדים עצמאיים — לא מתוך קשיחות בלבד, אלא מתוך שילוב נדיר של משמעת, אחריות וצחוק קטן שמרכך את הכול.

יוהאנה לבית ואן דר סלויס
ויצחק דה הרטוך

חרטרודה (טרוס) לבית פיליפס
וסולומון קוסטר

משפחת קוסטר
1910

אסתר – הילדה החמישית

בתוך כל זה גדלה אסתר — ילדה קטנה, סקרנית, עם חיוך שמאיר חדרים.

היא הייתה "הקטנה", הבלונדינית היפה והאהובה, זו שתמיד מצאו לה מקום על הברכיים, זו שכולם שמרו עליה.

איש לא ידע אז שהילדה הזו תישא על כתפיה סיפור של גבורה, של הישרדות, של זהות שנלקחה וזהות שנבנתה מחדש.

הולנד היא מדינה קטנה במערב אירופה, מזרחית לה נמצאת גרמניה
רוטרדם נמצאת בדרום המדינה

רוטרדם שלפני המלחמה

הולנד גובלת עם גרמניה במזרח ורוטרדם היא העיר השלישית בגודלה במדינה.

רוטרדם של שנות השלושים הייתה עיר בתנופה מתמדת.
הנמל, מהגדולים בעולם, היה הלב הפועם של העיר: אוניות משא מכל קצוות
תבל, מנופים ענקיים, סבלים, ריח של מלח ושל פחם, והמון אדם שאינו נח לרגע. העיר הייתה גשר בין אירופה, אמריקה ואסיה, בין מסחר עתיק לחדשנות מודרנית.

אומה עבדה בבנין זה כמזכירה

מבט מהנמל לעיר

הנמל של רוטרדם
היה מהגדולים
בעולם כבר לפני
המלחמה.
ממנו יצאו ספינות
לכל רחבי העולם,
והוא חיבר את
אירופה לאמריקה
ואסיה ולכן הנאצים
רצו להשתלט על
מקום אסטרטגי זה.

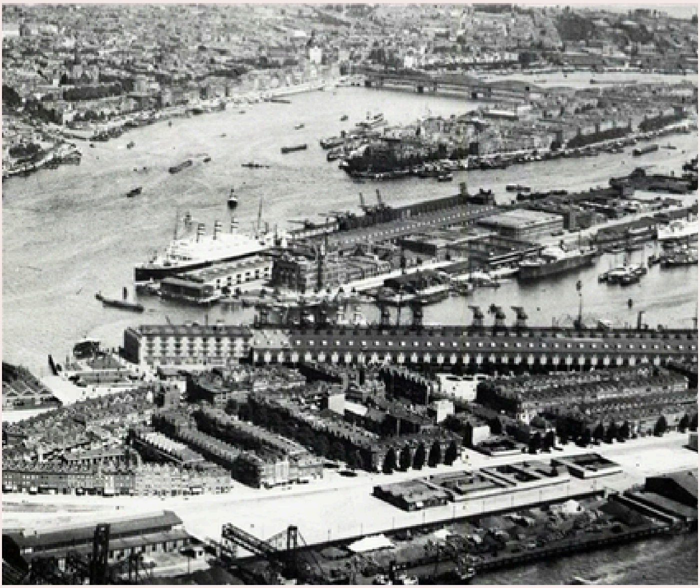

החיים שלפני הסערה

למרות העוני, היו למשפחה רגעים של שמחה.
בהולנד נהוג לחגוג לא רק יובל אלא גם חצי יובל, רבע יובל ואפילו שמינית יובל.

בפורים 1938 חגגו אומה ואופה רבע יובל לנישואיהם, 12.5 שנים.
הם צולמו בתצלום חגיגי, כולם מחייכים.

זו הייתה תמונה של משפחה שלמה, מאוחדת, משפחה שעדיין לא ידעה מה אורב לה מעבר לפינה.

הנס הראשון: הדרך לטופאד

החנות הקטנה בסינט מריהסטראט כבר התקשתה לשרוד.
חנויות הכלבו החדשות שנפתחו בעיר משכו את הלקוחות, והמשבר הכלכלי דחק את המשפחה לפינה. היה ברור שהחנות, הבית השני של אומה ואופה, לא תוכל להמשיך להתקיים.
ואז, יום אחד, בעודו מדפדף בעיתון היהודי של רוטרדם, הבחין אופה במודעה קטנה. מודעה פשוטה, כמעט צנועה, אבל הייתה טמונה בה הבטחה גדולה:
:

"לבית העלמין היהודי טופאד דרוש שומר.
בתפקיד: גנן, איש תחזוקה — וקברן."

המודעה הבטיחה לא רק **משכורת**, אלא גם **בית מגורים והוצאות מים ופחם** - שתי הוצאות כבדות במיוחד בחורף ההולנדי.
אופה לא ידע אז שבבית הזה אין חשמל.
כשהראה את המודעה לאומה, וכשסיפר עליה לחבריו, התגובות היו חדות וברורות: "לוי, השתגעת?" "קברן? אתה?"
"מה לך ולזה?" הם צחקו. לעגו. חשבו שהוא איבד את דעתו.
אבל היה גם קול אחר — קול של חבר אחד, חכם, שאמר לו:
"אם אתה רוצה סיכוי אמיתי — לך להתנדב בבית הקברות של הכנסייה הרפורמית. תבוא עם ניסיון — ותתקבל."
אופה קיבל את העצה. הוא הגיע לשם בבוקר.
הקברן הראשי ראה אותו, וחייך חיוך רחב: "יש לך מזל. הגיעו היום חמש גופות שצריך לקבור." אופה כמעט התעלף. הוא לא היה מוכן למראה הזה, לא לעומס, לא לקרבה הפיזית למוות. אבל הוא נשאר. הוא עשה מה שביקשו ממנו. הוא למד. הוא התמודד. והוא יצא משם עם דבר אחד חשוב: **ניסיון**.

כשהגיש את מועמדותו לקהילה היהודית, הוא כתב בקורות החיים שלו, ביושר מוחלט — שיש לו ניסיון כקברן. זה היה נכון.
וזה היה מה שהבדיל אותו מבין מאות אחרים.

ואז הגיע רגע כמעט מיסטי: חבר מתנועת בלמי, שאופה היה חבר בה, אדם שהיה מומחה בקריאת כף היד, אמר לו:
"המשרה הזו מובטחת לך. אבל יבואו זמנים קשים..."
אופה סיפר את זה לאומה. הם לא אהבו את החלק השני של הנבואה, אז הם פשוט התעלמו ממנו. הם בחרו להאמין רק בחלק הראשון.
ועד כדי כך האמינו — שכבר לפני שקיבלו תשובה, הבית היה ארוז ומוכן. לאחר שלושה חודשים עברו.

ואז הגיעה הבשורה: אופה התקבל. רק אז התברר ש־250 אנשים הגישו מועמדות. ומתוכם — נבחר דווקא הוא.

זה היה הנס הראשון

הראשון בשרשרת ארוכה של ניסים
שיצילו את המשפחה.

בית הקברות בכתובת:
TOEPAD 65 ROTTERDAM
היה ביתם של משפחת דה הרטוך מה - 1.5.1939
המבנה הימני שימש להם כבית והמבנה השמאלי היה בית הטהרה ששם היו ההספדים לפני הקבורה

על גג בית הטהרה נראה הכיתוב העברי: "הילודים למות והמתים להחיות"
על המבנה הימני, ששימש כבית המגורים של
משפחת דה־הרטוך, הופיע אותו כיתוב בהולנדית, בהתאם למנהג המקומי.

כשהמשפחה הגיעה אל טופאד (TOEPAD), הם לא ידעו בדיוק למה לצפות. הם ידעו שזה רחוק מהמרכז, ידעו שזה חלק מהתפקיד החדש של אופה בקהילה היהודית, אבל לא הבינו עד כמה רחוק עד שהרגליים דרכו על האדמה.

באותם ימים, טופאד היה אזור מרוחק יחסית מדרום-מזרח רוטרדם.

שקט, פתוח, ירוק, לא רחוק מהנמל אך רחוק מהרחובות הצפופים.

מקום שבו הרוח נשמעת, והמרחק מהעיר מורגש בכל צעד.

וכשהם הגיעו, הם ראו משהו שלא היה להם מעולם: עצי פרי שנשאו ענפים כבדים, גן ירק קטן, עז שנותנת חלב, ותרנגולות שמטילות ביצים. לא מותרות. לא “משק”. פשוט — אפשרות לחיות.

בצד ימין עמד הבית הגדול: שישה חדרים, ואחד מהם הפך מיד למחסן שבו אופה הניח את כל מה שנותר מהחנות — קופסאות, בדים, כלים, זיכרונות של פרנסה שנגמרה מהר מדי. בצד שמאל עמד מבנה אחר, שונה לגמרי: בית טהרה והספדים. ביניהם ומאחוריהם התנשא בית הקברות של הקהילה היהודית האורתודוקסית, עשרה דונמים של שקט. שם, בין המצבות, היו הילדים משחקים שעות ארוכות, הופכים את המקום המפחיד לכאורה לעולם של דמיון והרפתקה. יצחק, שתמיד ידע למצוא פתרון לכל דבר, התקין רמקול בצד האחורי של הבית, וכך יכלה אומה לקרוא להם לאכול — קול אחד קטן שמפלח את השקט ומחזיר אותם הביתה.

אבל מה שהם לא ידעו, לא אופה, לא אומה ולא הילדים, הוא שהבית נטול חשמל לחלוטין. לא מנורה אחת, לא שקע, לא כפתור. הכול התבסס על פחם. זה היה חלק מהתנאים שקיבל אופה מהקהילה היהודית: בית מגורים ותלושי פחם למחייה — פחם לחימום, פחם לבישול, פחם לתאורה, כי כשאין חשמל גם האור צריך דלק.

בערבים הדליקה אומה עששיות נפט; האור הצהבהב שלהן ריצד על הקירות ויצר צללים רכים, כמעט חלומיים. כשנגמר הנפט עברו לנרות, וכשהתנור בער חזק — גם הוא נתן אור חלש, מספיק כדי לראות את הדרך מהמטבח לשולחן.אומה, שלא הכירה חיים כאלה, למדה הכול מחדש: איך מדליקים תנור פחם בלי לחנוק את הבית בעשן, איך שומרים על חום יציב, איך מבשלים בלי לדעת אם הפחם "תפס", איך מאירים חדר בלי חשמל.
אבל שום דבר מזה לא עצר אותה.
תוך זמן קצר, התנור הכבד הפך ללב הבית. ועליו — הסיר הגדול, זה שתמיד היה מלא. והריח היה הסימן שהכול מסתדר.
המאכל שהפך לסמל הבית היה מרק, פעם מרק עוף ובחורף מרק אפונה, סמיך, ירוק, רותח, כזה שמדביק את הכף. האפונה התבשלה שעות על תנור הפחם, הירקות התרככו לאט, והנקניקייה המעושנת נתנה למרק את הטעם העמוק, החורפי, ההולנדי כל-כך.
הילדים היו נכנסים הביתה אחרי הליכה ארוכה מבית הספר, קפואים, עייפים,
עם נעליים שחוקות — והריח היה מקבל אותם עוד לפני שאומה אמרה מילה.
אנשים אהבו להגיע. לא בגלל שהיה קל להגיע עד טופאד, ולא בגלל שהיה שם משהו מפואר. הם הגיעו בגלל הטעם. בגלל הידיים של אומה. בגלל המרק שתמיד היה "עוד קצת יותר טעים מהפעם הקודמת". אומה תמיד קבלה את כולם בברכה ונהגה להגיד שאם יחסר נוסיף פשוט מים למרק.
היא לא התלוננה על הפחם, לא על העשן, לא על העבודה הכפולה.
היא פשוט עשתה — כמו שתמיד עשתה.
וככה, בתוך בית בלי חשמל, עם עששיות נפט ונרות, עם תנור פחם שמאיר ומחמם, עם מרק שמבעבע שעות — המשפחה התחילה מחדש.
בתנאים טובים. בנוחות. עם כוח. עם עבודה. ועם אומה אחת, שהפכה בית חשוך למקום שאנשים זוכרים דרך האף, הלב והבטן.

ההולנדים אומרים: "Liefde gaat door je maag"
מילולית: "אהבה עוברת דרך הקיבה."
משמעות: הדרך ללב של אדם — עוברת דרך האוכל.
מי שמבשל באהבה, נותן אהבה. ומי שאוכל — מרגיש אותה.
ואצל אומה, זה היה נכון יותר מכל מקום אחר. היא לא דיברה הרבה, לא חיבקה הרבה, אבל כל מי שטעם מהסיר שלה — ידע בדיוק איך היא אוהבת.

הפחם הגיע בשקי יוטה גדולים
שהושלכו למרתף, ומשם היו
ממלאים דלי מתכת קטן
לתנור.
זה היה מלוכלך, שחור, וריחני
אבל זה היה החום של הבית.

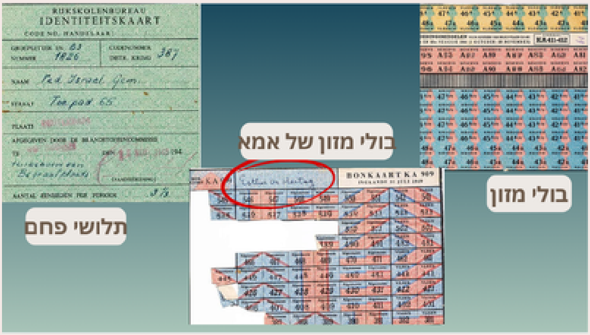

אופה לקח על עצמו את כל מה שהתפקיד דרש: טיפוח הגינות הוא עבד באדמה, גזם עצים, ניקה שבילים, שמר על הסדר והיופי של בית העלמין. תחזוקה שוטפת תיקונים קטנים, ניקיון, שמירה על המבנים/מצבות, טיפול בשערים ובשבילים. קבורה זה היה החלק הכבד ביותר.
הוא חפר קברים, ליווה משפחות, עמד לצד אנשים ברגעים הכי קשים שלהם.
הוא עשה זאת בשקט, בענווה, בכבוד.

אומה הייתה חלק בלתי נפרד מהעבודה במקום.
תפקידה היה קשה, אינטימי, ודרש לב רחב:
תפירת תכריכים, היא תפרה בידיים עדינות את התכריכים לכל נפטר.
כל תפר היה מלא כבוד. זו הייתה מלאכה שקטה, צנועה, אבל עמוקה.
אומה עסקה גם בטהרה של הנשים— רחצה, ניקתה, עטפה, והכינה אותם לקבורה לפי המסורת. עבודה מלאת כבוד למת, רגישה, שלרוב נעשית הרחק מעיני העולם.

והדבר היפה ביותר, המסורת הזו לא נעצרה בה.
היא עברה לילדים, (טרוס המשיכה בעבודת תפירת התכריכים שנים רבות אחרי) ומשם לנכדים. (ז'אק (הבן של טרוס) ורוז, רעייתו) ממשיכים לעסוק בטהרה עד עצם היום הזה, באותה צניעות, באותו כבוד, באותו לב רחב. ורואים בזה זכות גדולה.

הבליץ על רוטרדם וההחלטה לשלוח את הילדים

14 **במאי** 1940

בבוקר אחד, שקט כמו כל בוקר בטופאד, החיים השתנו.
אופה יצא החוצה כששמע רעש כבד מהשמיים. הוא הרים את הראש וראה אותם — שורות של מטוסים גרמניים, טסים נמוך, מסודרים, בכיוון אחד ברור: מרכז רוטרדם. הוא לא היה צריך הסבר. הוא ידע.

הוא קרא לאומה, אסף את הילדים, והבין שצריך למצוא מקום מוגן — מיד. הוא לקח מעדר והלך לקצה בית העלמין, חפר במהירות שוחה, מקום להסתתר בו עד יעבור זעם. המשפחה ירדה פנימה, שקטה, מחובקת, מחכה.

רוטרדם נמחקה

בתוך רבע שעה, העיר שהייתה ביתם עד לא מזמן הפכה לעיי חורבות.
המספרים היו בלתי נתפסים:

900 **הרוגים**

85,000 **אנשים איבדו את בתיהם**

25,000 **בתים נשרפו או קרסו**

מרכז העיר — נמחק כולו

הפיצוצים נשמעו עד טופאד. הקרקע רעדה. העשן עלה לשמיים כמו וילון שחור. כשיצאו מהשוחה, הם ראו את העשן מיתמר מעל העיר שעד לפני חודשים ספורים הייתה הבית שלהם. עשן התמר ימים רבים גם אחרי.
ואז הגיעו הפליירים. האיום הגרמני. מטוסים גרמניים השליכו מעל הולנד אלפי פליירים שבהם נכתב: אם הולנד לא תיכנע —אוטרכט תהיה הבאה בתור ואחריה כל הולנד.
זה היה איום ברור, ישיר, והולנד ידעה שאין לה יכולת לעמוד מולו.
למחרת, 15 **במאי** 1940, **הולנד נכנעה**.
המלכה וילהלמינה ברחה לאנגליה והמדינה כולה עברה לשליטת גרמניה.
הפחד נכנס הביתה.

ההחלטה לשלוח את הילדים

ימים ספורים אחרי ההפצצה, אומה ואופה הבינו שהעיר כבר איננה מקום בטוח לילדים. ואז עלה השם: בורקולו (BORCULO) — עיירה קטנה ושקטה במזרח הולנד, כ־150 ק"מ מרוטרדם, רחוקה מהרעש, מהסכנה, ומהלב הפועם של המלחמה. עיירה עם קהילה יהודית חרדית, לבושה בלבוש מסורתי, קהילה סגורה אך חמה, שידעה לשמור על עצמה ועל אורח חייה גם בזמנים של סערה.

בורקולו לא הייתה מקום זר לגמרי. אופה ואומה הכירו אותה היטב: הם ביקרו שם בירח הדבש שלהם בשנת 1925 — שנה שבה פקדה את מזרח הולנד מערכת סופות עזה, ובמהלכה נצפו כמה טורנדואים. בורקולו הייתה מהיישובים שנפגעו בצורה הקשה ביותר. הזיכרון ההוא, של עיירה שנפגעה אך התאוששה, של אנשים שקמו מן ההריסות, ליווה אותם גם עכשיו. אולי בגלל זה הם סמכו על המקום; אולי בגלל זה האמינו שהוא יוכל לשמור על הילדים.

הם ארזו לילדים מעט בגדים, מעט אוכל — והרבה דאגה. אסתר הייתה רק בת ארבע. היא לא הבינה למה אומה בוכה, למה אופה מחבק כל אחד כאילו זו פרידה ארוכה, למה הבית כולו שקט כל־כך. בעולם של ילדים, פרידה היא רק רגע; בעולם של מבוגרים, היא פחד שמסתתר מאחורי כל נשימה.

הילדים נשלחו לבורקולו לשלושה חודשים של חיים אחרים — בבית זר, עם משפחות חרדיות, עם מנהגים שלא הכירו, תפילות אחרות, כללים אחרים. אבל בתוך הזרות הזו הייתה גם חמימות: המשפחות שקיבלו אותם פתחו את הדלת ואת הלב. הם נתנו לילדים מיטה, שולחן, אוכל, שגרה — ובעיקר תחושת ביטחון, בזמן שבו הביטחון היה מצרך נדיר.

המרחק מרוטרדם לבורקולו

בית הכנסת בבורקולו שנשרף ושוחזר. רוב הקהילה נכחדה

110 אבנים לזכרם של הניספים בכפר זה

הגזירות, ההגבלות, והחיים תחת הכיבוש

אחרי הכניעה של הולנד ב־15 במאי 1940, החיים של יהודי רוטרדם השתנו במהירות. הגרמנים החלו להטיל גזירות — בהתחלה "מנהליות", ובהמשך מגבלות קשות שפגעו בכל תחום של החיים.

ספטמבר 1940 **– הגזירות הראשונות נכנסו לתוקף**:

- **איסור הוצאת עיתונים יהודיים**
- **איסור בילוי במקומות ציבוריים**: **חופי ים**, **קולנוע**, **ספריות**, **גני חיות**, **מוזיאונים ועוד**
- **איסור מסחר בשווקים ובבורסה**
- **איסור האזנה לרדיו ושימוש בטלפון**
- **הפקעת רכוש יהודי**

היה ברור שהמטרה היא אחת: להפריד ולשלול זכויות בסיסיות.

עוצר וקניות

הוטל **עוצר לילה**: מ־20:00 בערב ועד 06:00 בבוקר.
בנוסף: הותר ליהודים לערוך **קניות רק שעתיים ביום**, בין 17:00 ל־19:00.
העיר שהייתה פעם פתוחה וחופשית הפכה למרחב מוגבל.

תעודות הזהות – האות J

בתעודות הזהות של יהודים הוטבעה האות J – תחילתה של **המילה** JOOD (**יהודי**). זה היה סימון רשמי, ברור, בלתי ניתן להסרה. כל מפגש עם רשות, חייל או פקיד התחיל בזיהוי מיידי.

החינוך – מעבר לבתי ספר יהודיים

על ילדים יהודים **נאסר ללמוד בבתי ספר כלליים**. ילדי משפחת דה הרטוך עברו ללמוד בבית הספר היהודי, שפעל שישה ימים בשבוע. זה היה שינוי גדול: לא רק בית ספר חדש, אלא גם ניתוק מהחברים ומהשכונה.

התחבורה – מכה קשה במיוחד

אחת הגזירות הקשות ביותר לילדים הייתה: **איסור שימוש בתחבורה ציבורית והחרמת כל האופניים לטובת הרייך**.
בהולנד — ארץ האופניים — זו הייתה פגיעה יומיומית אמיתית. המרחקים הפכו ארוכים, החופש נעלם.

הקזרנה ברחוב

בקצה הרחוב שבו גרה המשפחה עמדה קזרנה — בסיס צבאי. למרות הנוכחות המאיימת, היו חיילים שזיהו את בני משפחת דה הרטוך וברכו אותם לשלום. המציאות הייתה מורכבת — לא הכול היה שחור־לבן, אבל הסכנה הייתה ברורה.

4 **במאי** 1942 **– חובת הטלאי הצהוב**

החל מיום זה, כל יהודי מגיל 6 ומעלה חויב לענוד טלאי צהוב.
זה אומר שגם אמא כבר יצאה מהבית עם הטלאי על הבגד. הסימון היה גלוי, מחייב והפך את היהודים לקבוצה מזוהה ופגיעה בכל מקום.

החרמת אופניים
מרץ 1942

אופה במדי קברן עם הטלאי הצהוב

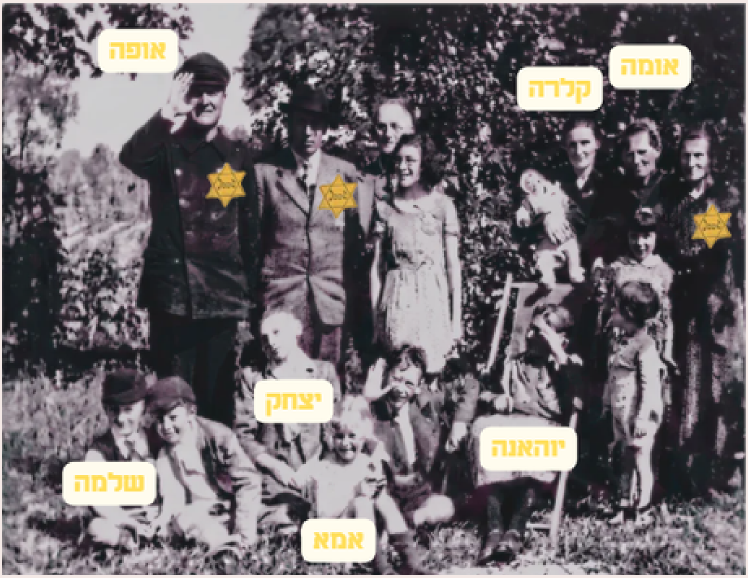

תעודות הזהות של אומה ואופה עם הסימון J

ויכוח על תפוחי אדמה

בשנות הכיבוש, כשהרעב בעיר הלך וגבר, שלושת (הארי, לאון ויאפ) האחים של אופה הגיעו שוב ושוב לטופאד. הם היו מגיעים, לפעמים בלי להודיע, כי ידעו שבטופאד עוד אפשר למצוא משהו לאכול.

בסוף בית העלמין, בשטח קטן ומוסתר, אופה ואומה גידלו ירקות שורש: תפוחי אדמה, בצל, גזר וכדומה.
זה היה מקור המזון העיקרי שלהם — וגם של כל מי שהגיע לבקש עזרה.
העז סיפקה חלב, התרנגולות הטילו ביצים ומה שהיה התחלק בין כולם.

אומה תמיד קיבלה את כולם. הדלת שלה לא נסגרה בפני אף אחד.
וכשהגיעו עוד פיות רעבים, היא הייתה אומרת את המשפט שהפך לסימן ההיכר שלה: "**אם לא יספיק — נוסיף מים למרק**."
אבל לא כל מי שהגיע בא מתוך הכרת תודה.

יום אחד הופיעה **אלידה** (AAL) — **אשתו של לאון**, **אחיו של אופה**.
היא ראתה את הירקות שגדלו בסוף בית העלמין ודרשה שאופה ייתן לה מחצית מהיבול. לא חלק שווה בין האחים, לא לפי הצורך — מחצית.
אופה, שהיה אדם ישר ועקבי, ענה לה בפשטות: "את תקבלי בדיוק כמו כולם." אלידה לא קיבלה את זה.
היא הרימה את הקול, איימה שתלשין, והוויכוח התלהט.

אופה, נלחץ מהסיטואציה (היו בביתו מספר רב של אנשים) ואיבד את הסבלנות. הוויכוח הפך פיזי, והוא נתן לה מכה שהפילה אותה ושברה את שיניה. אלידה, זועמת ומושפלת, הלכה להגיש תלונה במשטרה.
השוטרים הגיעו לטופאד. הם הכירו את אופה היטב — אדם ישר, עובד בית העלמין, לא אלים ולא מסוכן.
וכאן מגיע החלק שייתכן שהוא אגדה משפחתית, אבל סופר שוב ושוב במשפחה: אחד השוטרים הסתכל על אופה ואמר לו: "אתה יודע... יכולת לחסל אותה ולקבור אותה פה ואף אחד לא היה יודע."
המשפט הזה, בין אם נאמר בדיוק כך או לא, נשאר חרוט בזיכרון המשפחתי.
בסופו של דבר, הסיפור לא הסתיים במעצר, לא במשפט, ולא בנקמה. המשפחה המשיכה הלאה, אבל האירוע הזה נשאר כחלק מההיסטוריה המשפחתית.

אלידה ADILA (AAL) — אשתו של לאון

הגירוש, הפחד, והלילה שבו הכול השתנה

בקיץ 1942 הגירוש בהולנד כבר היה בעיצומו. רשמית, מחנה וסטרבורק הוגדר כ"מחנה עבודה למובטלים וליהודים שרישיון העבודה שלהם בוטל". על הנייר זה נשמע כמעט סביר — אבל כולם ידעו שזהו שער היציאה האחרון לפני המזרח.
בצו הגירוש נכתב בפירוט מה על כל יהודי להביא איתו: מגפי עבודה, שתי שמיכות, סוודר, שני זוגות תחתונים, שני זוגות גרביים, חליפת עבודה, מצעים, מגבת, כלי רחצה, סט כלי אוכל, תלושי מזון ואוכל לשלושה ימים.

הכול נראה "מסודר", "מאורגן", "רשמי" — אבל מאחורי הרשימה הסתתרה אמת אחרת לגמרי.

למרבה המזל, עבודתו של אופה בבית העלמין הוגדרה חיונית, והופק לו ולמשפחתו פטור מגירוש עד הודעה חדשה.
זה לא היה ביטחון — זה היה רק דחייה.

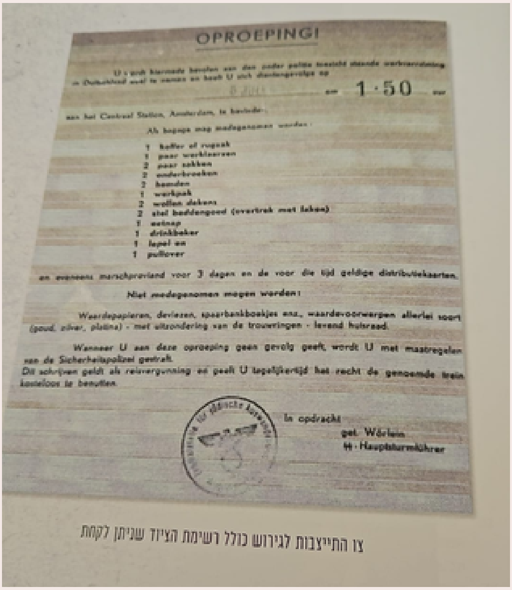
OPROEPING!

[illegible]

— 1·50 —

aan het Centraal Station, Amsterdam, te bevinden.

Als bagage mag medegenomen worden:

1 koffer of rugzak
1 paar werkschoenen
2 paar sokken
2 onderbroeken
2 hemden
1 werkpak
2 wollen dekens
2 stel beddengoed (overtrek met laken)
1 eetnap
1 drinkbeker
1 lepel en
1 pullover

en eveneens marschproviand voor 3 dagen en de voor die tijd geldige distributiekaarten.

Niet medegenomen mogen worden:

Waardepapieren, deviezen, spaarbankboekjes enz., waardevoorwerpen allerlei soort (goud, zilver, platina) - met uitzondering van de trouwringen - levend huisraad.

Wanneer U aan deze oproeping geen gevolg geeft, wordt U met maatregelen van de Sicherheitspolizei gestraft.
Dit schrijven geldt als reisvergunning en geeft U tegelijkertijd het recht de genoemde trein kosteloos te benutten.

In opdracht
gez. Wörlein
SS-Hauptsturmführer

צו התייצבות לגירוש כולל רשימת הציוד שניתן לקחת

אישור העסקה של אופה ע"י היודנראט באמסטרדם

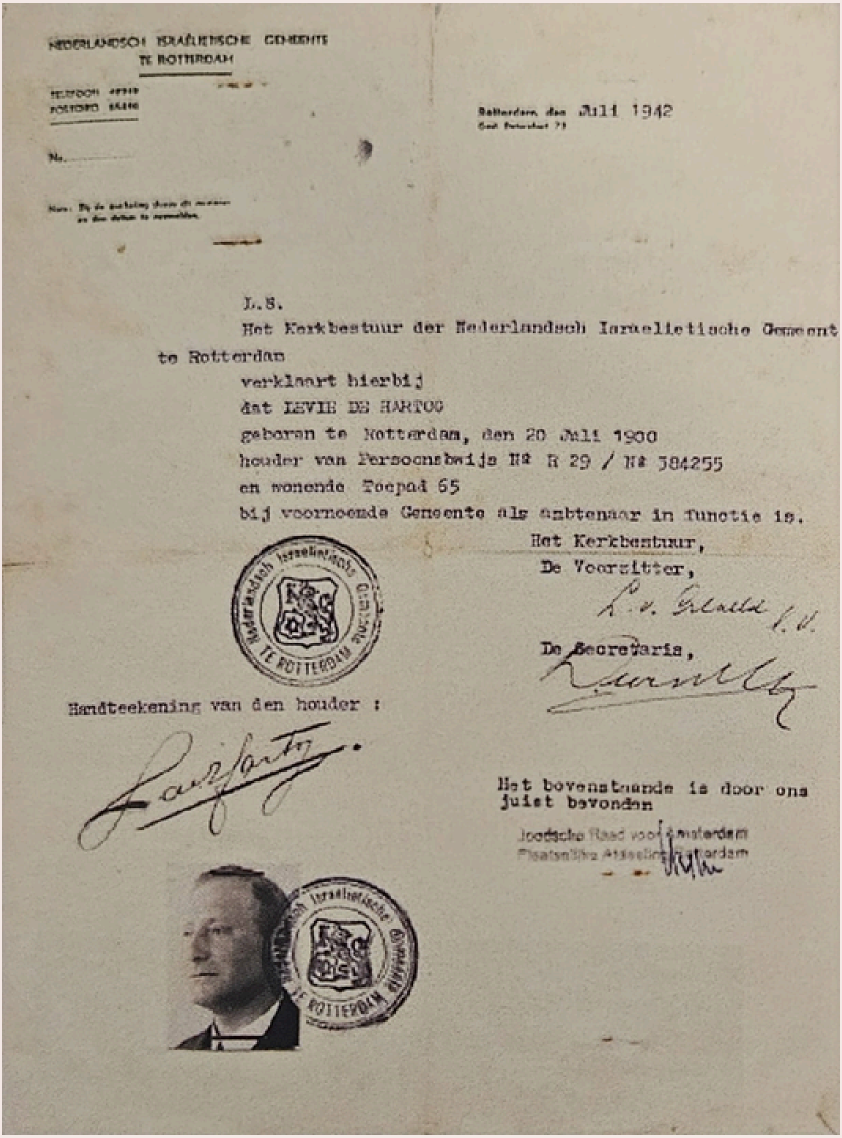

NEDERLANDSCH ISRAËLIETISCHE GEMEENTE
TE ROTTERDAM

No.

Rotterdam, den Juli 1942

L.S.

Het Kerkbestuur der Nederlandsch Israelietische Gemeent te Rotterdam
verklaart hierbij
dat LEVIE DE HARTOG
geboren te Rotterdam, den 20 Juli 1900
houder van Persoonsbewijs N° R 29 / N° 384255
en wonende Toepad 65
bij voornoemde Gemeente als ambtenaar in functie is.

Het Kerkbestuur,
De Voorzitter,

De Secretaris,

Handteekening van den houder :

Het bovenstaande is door ons juist bevonden

Joodsche Raad voor Amsterdam
Plaatselijke Afdeeling Rotterdam

3 ביולי 1942 – הגירוש של משפחת אומה

באותו יום גורשו אחיה (מאופ) ואחותה (סופי) ובני משפחותיהם של אומה.
הבשורה נפלה על הבית כמו אבן כבדה. הכול נעשה קרוב יותר, מסוכן יותר, ממשי יותר.

אנני וטרוס, אחיותיה הבוגרות של אמא, אסתר, היו אז בנות 16 ו־17.
בגיל הזה — הסיכוי שיילקחו ל"מחנה עבודה" היה גבוה מאוד.
אופה הבין את זה מיד. הוא אסר עליהן לצאת מהבית בכלל.
לא לבית הספר, לא לשכנים, לא לשביל. שום דבר.
הוא התחיל לתרגל איתן מה עליהן לעשות אם שוטרים יגיעו.
הבנות לנו בקומה השנייה, והחלון פנה לצד האחורי של הבית לכיוון בית הקברות. אופה הציב סולם מתחת לחלון והורה להן:
אם ישמעו דפיקה בדלת אחרי השעה 20:00 (תחילת העוצר)
עליהן לסדר במהירות את המיטה, כאילו לא ישנו בה,
לרדת בסולם, להחביא את הסולם מאחורי המצבות,
לברוח מבית העלמין לכיוון הסכר שמאחורי בית העלמין, ולהוריד קודם את הטלאי הצהוב.
הן תרגלו את זה שוב ושוב. זה היה תרגיל הישרדות — לא משחק.

2 באוקטובר 1942, השעה 21:00

דפיקות חזקות בדלת.
לא דפיקות של שכן.
לא דפיקות של משפחה.
דפיקות של שוטרים.
הילדים הקטנים התעוררו בבהלה ורצו לחדר של אופה ואומה.
שני שוטרים הולנדים עמדו בפתח.

הם הודיעו שבאו לקחת את **יוהאנה דה הרטוך** — **יש צו גירוש עבורה**.
אופה הביט בצו והלב שלו קפא.

יוהאנה (אנני)?
אימי או בתי?

שתיהן נשאו את אותו השם. באותו רגע, טרוס ואנני כבר הספיקו להימלט מהבית דרך החלון, כפי שתורגלו. סבתא יוהאנה הייתה אז בת 81, חולנית, חלשה, וסבלה מדמנציה. אופה ניסה להתחכם: "אין כאן אחת כזאת."
אבל אמו — בתמימות או בהשלמה — אמרה: "כן, זו אני." אופה ניסה להסביר לשוטרים את מצבה, אבל ללא הועיל.
הם לא הסכימו לעזוב בלעדיה. עם זאת, הם כן אפשרו להביא אמבולנס כדי להוביל אותה בשכיבה ובנוחות יחסית למחנה.
אומה ניגשה לקזרנה, בסיס צבאי, וביקשה מהם להזמין אמבולנס לחמותה.
עד שהאמבולנס הגיע, אומה עשתה את מה שאומה תמיד עשתה: היא דאגה.
היא הלבישה את יוהאנה בבגדים חמים, והכינה לה מספר כריכים עם גבינה צהובה. יוהאנה, מבולבלת, שאלה: "טיול באמצע הלילה? וכל כך הרבה אוכל?" היא לא הבינה. אולי טוב שכך.
כשאנני וטרוס שמעו מרחוק את מנוע הרכב מתרחק, הן חזרו הביתה קפואות, רועדות — אבל בחיים.
סבתא יוהאנה שרדה במחנה פחות מחודש.
היא נפטרה בווסטרבורק ונקברה בבית העלמין בעיר אסן הסמוכה.
הלילה הזה — היה הלילה שבו אופה ואומה הבינו שהפטור שלהם הוא זמני, ששום דבר לא בטוח.
כשאופה היה מספר את הסיפור הזה עד יומו האחרון , תמיד היה ממרר בבכי, לא בגלל מה שקרה, אלא בגלל שהוא היה שם, והוא לא הצליח להציל אותה.

יוהאנה, אימי או בתי?

המצבה של יוהאנה
בעיר ASSEN

מאסון לאסון

הלילה שבו לקחו את יוהאנה בת ה־81 עוד לא הספיק לשקוע, והבית בטופאד עדיין רעד מהפחד ומההלם וכבר הגיע האסון הבא.

למחרת בערב, 3 **באוקטובר** 1942, עם רדת החשיכה, מכונית שחורה נעצרה מול הבית.
שני קצינים גרמנים יצאו ממנה, וביניהם עמדה **קלרה בון**, אחותה הצעירה של אומה.
קלרה לא הגיעה לביקור. היא הגיעה בליווי, והיא ידעה בדיוק למה.
היא הובילה את הקצינים אל אחד הקברים בבית העלמין.
שם, במקום שאמור להיות מנוחה אחרונה, היא הוציאה תכשיטים שהוסתרו בעבר, ניסיון נואש לקנות את חירותה ואת חירות בעלה וחמשת ילדיה, ולצעיר שבהם עוד לא מלאה שנה.
הקצינים פנו לאופה ושאלו: "יש עוד תכשיטים בקברים?"
אופה, בכנות מוחלטת, ענה: "אני לא יודע."
והם האמינו לו.
קלרה רומתה, הם לקחו את התכשיטים,
ובאותו יום קלרה ומשפחתה גורשו למחנה ווסטרבורק.
כשבועיים אחרי, ב16/10 **גורשו לאוושויץ ו-3 ימים אח"כ ב**19/10 **נרצחו.**
לבנה התינוק, שמואל, מלאו רק 7 **חודשים**

קלרה בון לבית קוסטר 1938

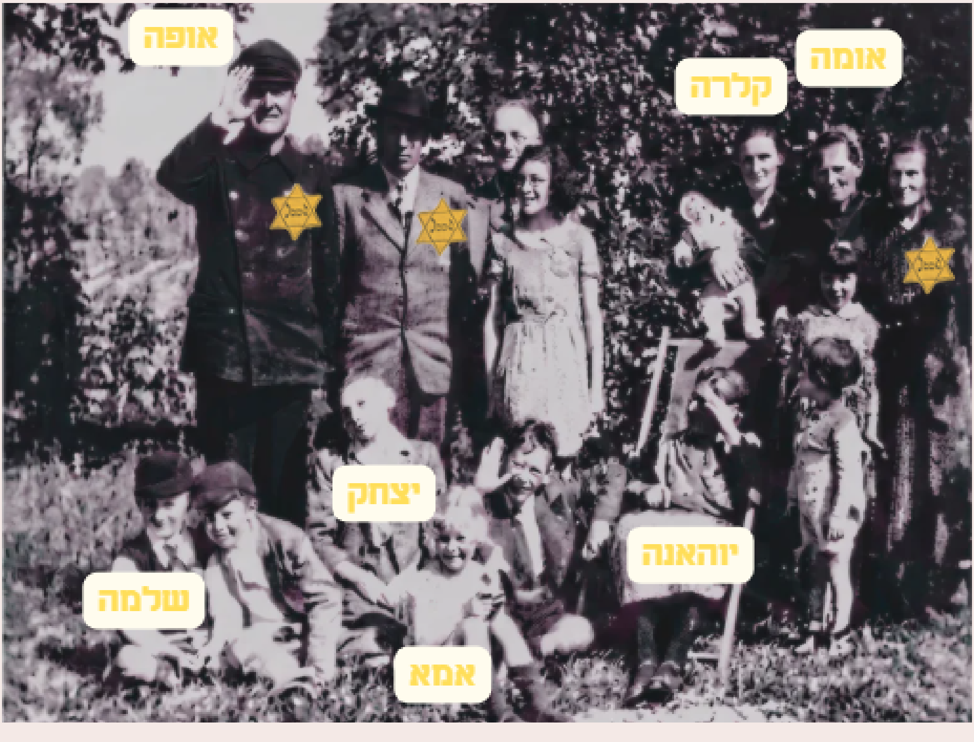

בתמונה ניתן לראות את קלרה ובנה התינוק, שמואל, שנרצח בגיל 7 חודשים, בעלה העומד לימין אופה, ילדיהם: מיטיה, סלומון, טרוס ושרה.

הארי (אח של אופה) **ושרה דה הרטוך**,
1939

מוזס (**מאופ**) (אח של אומה)
1935

קטו (**קטרינה**),
אשתו של מאופ
1935

סופי (אחותה של אומה)
1938

בהמשך החודש גורשו רבים מבני המשפחה כולל

הוריה של אומה, טרוס וסלומון קוסטר .
אחיה, משה, אשתו קטרינה וביתם מריאן.
אחותה סופי ובעלה יצחק ואן דר קליין.

אחיו של אופה הרטוג (הארי) ואשתו שרה דה הרטוך,
ביתם, רוזטה ובעלה לואי ובנותיהם בטי ושרה חנה.

גם הם נרצחו באוושויץ - השם ייקום דמם

כל יום הגיעו שמועות חדשות, שמות חדשים, עוד קרובים שנעלמו.
שני האחים הנוספים של אופה קיבלו פטור זמני מהגירוש רק משום שהיו נשואים לנשים לא־יהודיות.
לאון, **הבעל של המלשינה**, נעצר ב-20 ביוני 1944 על ידי ציידי יהודים שלא ענדו טלאי צהוב, נעצר, נכלא, נשלח לבית החולים (כנראה אחרי עינויים) ושם מצא את מותו כ-8 ימים אחרי.
אופה ואומה היו באותו זמן במסתור ולא ידעו דבר.

יעקב (**יאפ** - JAAP), אב לשני בנים בוגרים, צלח את המלחמה ונפטר בשיבה טובה בשנת 1961 וקבור בטופאד. **בנו הארי היגר לשוויץ**
והקים משפחה והבן השני **יצחק** נשלח לעבודות כפייה
במפעל מכוניות אופל בגרמניה שחלקן
הוסבו למשאיות גז...
משם הוא הועבר לריגה, בירת לטביה
וב-1943 מצא את מותו.
מסתתרת חידה מי רצח אותו,
הנאצים? או חבריו
שנקמו בו ששיתף פעולה עם הנאצים?

המספרים שאי אפשר להכיל
בסופו של דבר, ממחנה וסטרבורק נשלחו מזרחה:
102,000 **יהודים. ומתוכם רק** 5,000 **ניצלו.**
יותר מ־80% **מיהודי הולנד נרצחו.**

זו הייתה אחת הארצות עם
שיעור ההשמדה הגבוה ביותר באירופה.

והמשפחה שלנו — כמו רבות אחרות — עמדה בתוך הסערה הזו,
מאסון לאסון, מיום ליום, בלי לדעת מי יחזור ומי לא.

הארי, (בנו של יאפ) אשתו נלי גובבה וילדהם עם טרוס ולו, בשוויץ

הנס השני – אופה, סיכת בלמי, והקצין מה-SD

כמה ימים לפני תחילת אוקטובר 1942, הגיע לבית משפחת דה־הרטוך מכתב רשמי. על המעטפה הופיע סמל השלטון הגרמני, ובתוכה הודעה קצרה וחדה: אופה נדרש להתייצב בתאריך 7 **באוקטובר במפקדת ה-SD באמסטרדם**.

אומה החווירה. הילדים קלטו מיד שמשהו אינו כשורה. זימון כזה לא היה עניין טכני — הוא היה עלול להיות גורלי. בימים שקדמו למועד ההתייצבות הבית היה דרוך. אומה ניסתה לשמור על שגרה, אבל הידיים רעדו כשהגישה אוכל. הילדים שאלו שאלות שאי אפשר היה לענות עליהן.

אופה עצמו שמר על שקט, אבל גם הוא ידע: זהו רגע גורלי.

בבוקר ההתייצבות לבש אופה את חליפתו הטובה, הצמיד לדש את הטלאי הצהוב ולצדו את הסיכה שאותה ענד תמיד: סמל **"הרובה השבור" של תנועת בלמי** (BELAMI) — תנועה פציפיסטית הולנדית שנוסדה אחרי מלחמת העולם הראשונה, שקידמה התנגדות מוחלטת לאלימות ולמלחמה. הסמל הזה היה חלק ממנו. הצהרה שקטה על אמונה בעולם אחר.

אופה יצא לדרך עם אישור נסיעה מיוחד. כשהגיע למטה ה-SD באמסטרדם, נגלה לפניו תור עצום המשתרך לאורך הרחוב.

עד מהרה הבין שכל העובדים החיוניים זומנו לאותו יום, וכולם קיוו לאותו דבר — הארכת הפטור.

מול הבניין היה בית קפה קטן. אופה נכנס, התיישב והמתין.
ואז הדלת נפתחה. לתוך בית הקפה נכנס קצין גרמני במדים, מבטו סורק את החדר עד שנעצר על דש חליפתו של אופה.
"מה זו הסיכה הזו?" שאל, מצביע על הרובה השבור.
"מועדון ציידים?"
"לא," השיב אופה בשקט.
"זהו סמל של תנועת בלמי (BELAMI), תנועה פציפיסטית שאני חבר בה."
הקצין התעניין. אופה סיפר לו על התנועה, על ההתנגדות למלחמה, על הרעיונות שנולדו מתוך הזוועות של מלחמת העולם הראשונה.
השיחה התגלגלה באופן כמעט בלתי נתפס — קצין נאצי ואיש יהודי מדברים על שלום...
ואז שאל הקצין: "ולמה אתה כאן?"
אופה ענה בפשטות: "זומנתי להתייצב. אבל התור כל כך ארוך, אני חושש שלא אספיק לחזור הביתה לפני העוצר."
הקצין שתק רגע, ואז סימן לו לקום.
הוא הוביל אותו היישר לראש התור.
החיילים נמתחו לדום, הצדיעו.
הקצין פקד בקול חד וברור
לחדש את הפטור במקום, מיד.
רק שנים לאחר מכן התברר גודל הנס:
כמעט כל היהודים שזומנו באותו יום נשלחו משם ישירות למחנות ההשמדה, מבלי שזכו להיפרד ממשפחותיהם.
אופה היה בין הבודדים שחזרו הביתה!

נס שני

07.10.1942 **אופה זומן למפקדת ה־SD באמסטרדם ומקבל אישור הארכה לעובד חיוני עד להודעה חדשה**

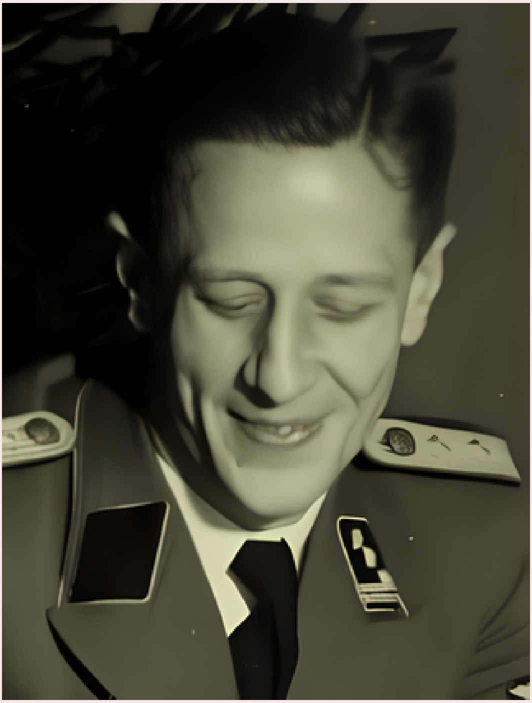

Ferdinand Hugo
aus der F**ü**nten

ראש הלשכה המרכזית להגירת יהודים באמסטרדם,

"הרובה השבור"
הסמל של ארגון
(בלמי=ארגון
בינלאומי פספיסטי)

מי היה הקצין? ומה עלה בגורלו?

הקצין שאופה פגש היה פרדיננד הוגו אאוס דר פינטן
(FERDINAND HUGO AUS DER FÜNTEN),
ראש הלשכה המרכזית להגירת יהודים באמסטרדם, אחד משלושת האחראים הישירים לגירוש יהודי הולנד.

אחרי המלחמה: נעצר על ידי בעלות הברית, הוסגר להולנד, נשפט ונידון למוות ב־1950.
המלכה יוליאנה סירבה לחתום על גזר הדין, והעונש הומתק למאסר עולם ב־1951.

הוא נכלא בכלא ברדה כחלק ממה שכונה "ארבעת ברדה" — ארבעה פושעי מלחמה נאצים שנשפטו בהולנד ונידונו למאסר עולם.
ב־1989 שוחרר מסיבות בריאותיות, הועבר לגרמניה ומת בביתו זמן קצר לאחר השחרור.

האיש שהיה אחראי ישירות לגירושם של עשרות אלפי יהודים —האיש שבאותו יום היה יכול לשלוח גם את אופה —סיים את חייו כאסיר עולם, בודד, שנוא, ונפטר בביתו לאחר שחרור מאוחר.

בית הספר בו היתה (מפקדת ה-SD) ברחוב EUTERPESTRAAT, בזמן ולאחר המלחמה, היה הרחוב ידוע ביותר לשמצה באמסטרדם. כיום GERRIT VAN DER VEENSTRAAT.

הבניין: ממקום של חיים, למקום של מוות ושוב לחיים

בניין האבן האפור שמאחוריו היה פעם בית ספר לבנות MEISJES-HBS — מקום של ילדות, של צחוק, של עתיד. עם הכיבוש, הנאצים החרימו אותו והפכו אותו ללב הפעילות האפלה ביותר בעיר: מפקדת ה-SD, מרכז חקירות ועינויים, נקודת ריכוז ושילוח למחנות ההשמדה.
המקום שבו גורלות נקבעו ברגע. הרחוב כולו, EUTERPESTRAAT, הפך לשם נרדף לאימה.
לאחר המלחמה ביקשה העיר למחוק את הזיכרון הזה מן המפה. הרחוב נקרא מחדש GERRIT VAN DER VEENSTRAAT, על שם לוחם המחתרת שנעצר, עונה ונרצח.
יאן וילם דיינסקה, המכהן כיום (2026) כמנהל המכללה, הוא נכדו של הנדריק דיינסקה – לוחם מחתרת שפעל יחד עם חריט ואן דר ויין, שעל שמו נקראת המכללה כיום.

הפתק הלבן: הלילה שבו המשפחה התפצלה כדי להינצל

משפחת דה־הרטוך לא ידעה דבר על חייהם האמיתיים של **בפ**, התופרת שאומה נעזרה בה ושל בעלה **אד בינקהורסט** (BINKHORST).

עבורם הם היו שכנים טובים, אנשים חמים, כאלה שאפשר לסמוך עליהם. אבל מאחורי הדלת הסגורה של ביתם פעלו שניהם במסירות נפש כחברי **המחתרת ההולנדית**.
לא רק שפעלו להצלת יהודים — הם אף גייסו את הוריהם להציל תינוק יהודי שהוברח אליהם בסכנת חיים.
ערב אחד, בדצמבר 1942, בפ הופיעה לפתע בפתח ביתם של אומה ואופה. היא הייתה חיוורת, מתוחה, וניכר שהגיעה בריצה.
"רוז," אמרה בקול נמוך, "אני חייבת לדבר איתך. זה דחוף."

בפ סיפרה שבאותו בוקר פגש אותה מכר שלה, שוטר הולנדי ולחש לה שהמשפחה מופיעה ברשימת המועמדים לגירוש.

"באתי לעזור," אמרה. "אני יכולה למצוא לכולכם מקומות מסתור."
אומה הביטה בה המומה.

"אבל... כולנו? שיבעה אנשים?" בפ הנהנה.

"אין מקום אחד שיוכל להכיל את כולכם. תצטרכו להתפצל.
אומה, אנני וטרוס יוכלו לעבוד כעוזרות בית.
שלמה ואסתר צעירים, לא תהיה בעיה למצוא להם מקום.
רק לאופה ויצחק יהיה קשה יותר."
אומה שתקה.
לבסוף אמרה: "אין לי כסף לשלם לך."
בפ התיישרה, מבטה נחוש: "אני לא עושה את זה בשביל כסף.
אני עושה את זה כדי להציל אתכם."
אבל אומה רעדה.
"אני לא מוכנה לסכן אותך. אם יתפסו אותך... זה מוות."

נס שלישי

בפ בינקורסט, התופרת שמסייעת לאומה, מתריעה על גירוש ומציעה להסתתר

בפ הניחה יד על ידה. "אם לא תברחו — זה יהיה מוות גם לכם."
אומה ניסתה להיאחז בתקווה האחרונה: "אולי... אולי נצליח לעבוד כמו כולם במזרח. אנחנו חזקים." בפ הביטה בה בעיניים מלאות כאב. "רוז... את יודעת שזה לא נכון."
היא קמה. "תחשבו על זה. אם תחליטו בחיוב — שימו פתק לבן בתיבת הדואר שלי."
הלילה ירד, והבית היה עטוף שקט כבד. אומה ואופה ישבו בפינת המטבח, מתלחשים ביניהם בלחש חנוק. הם ניסו להבין מה נכון לעשות — לברוח? להסתתר? להתפצל? כל אפשרות נשמעה בלתי אפשרית. הילדים ראו אותם מתלבטים, מתווכחים בלחש, עוצרים כדי לא לבכות. הם ידעו שהוריהם עומדים בפני החלטה של חיים ומוות.
ואז אנני קמה. היא נראתה לפתע בוגרת מגילה, כאילו המלחמה גזלה ממנה את הילדות. "אני שמה פתק לבן," אמרה בקול יציב.
אומה קפצה ממקומה. "אנני! את לא מבינה מה זה אומר. זה מסוכן. זה מסכן את בפ, את אד, את כולנו."
אנני נשמה עמוק. "אמא... כל החברות שלי מהכיתה כבר נעלמו. כולן. אף אחת לא חזרה." היא בלעה רוק. "אני לא רוצה להיות הבאה בתור."
המשפט הזה פילח את החדר כמו סכין.

אופה ואומה הביטו זה בזו — מבט של הורים שמבינים שהילדה שלהם רואה את המציאות בבהירות שהם עצמם מפחדים להודות בה.
טרוס הוסיפה בשקט:“אמא... זה הסיכוי היחיד שלנו להינצל.”
אומה עצמה את עיניה.
היא ידעה שהבנות צודקות.
היא ידעה שגם היא וגם אופה כבר קיבלו את ההחלטה בלב, עוד לפני שאנני אמרה מילה.
אבל לשמוע את זה מהילדה... זה שבר אותה.
למחרת בבוקר נשמעו דפיקות בדלת.
בפתח עמד אדון ורומאנס (VROOMANS) — אביה של בפ.
איש מבוגר, יציב, בעל מבט טוב. הוא לא אמר הרבה.
“אני לוקח את הבנות,” אמר בשקט.
אנני וטרוס יצאו איתו. אומה עמדה בפתח, רועדת. היא רצתה לרוץ אחריהן, לחבק, לעצור — אבל ידעה שאסור.
בתוך כמה ימים נמצאו מקומות מסתור גם לשאר בני המשפחה.
אחד אחרי השני הם “צללו”—הסתתרו, נעלמו מהעין, נמחקו מהרחוב, הפכו לצללים.

אלי נינקהאוז: הפרידה, הזהות החדשה
והדרך לאיינדהובן ומסטריכט

בחג המולד של 1942, בחורף הולנדי קפוא במיוחד, הגיע הרגע שאיש לא היה מוכן אליו. הבית של משפחת דה־הרטוך היה מלא פחד — פחד שקט, כזה שלא צועק, רק לוחץ על החזה.
אסתר, רק בת שש וחצי, נאחזה באומה בכל כוחה. היא רעדה לא רק מהקור שבחוץ, אלא מהקור שבפנים. "אני לא הולכת לאנשים זרים," אמרה. "אני לא מכירה אותם."
אומה כרעה מולה, מחפשת מילים שילדה יכולה לשאת. היא ליטפה את פניה, נשקה למצחה ולחשה: "שם תהיי מוגנת. בקרוב המלחמה תיגמר — ותחזרי הביתה." זו הייתה הבטחה שאומה לא ידעה אם תוכל לקיים, אבל זו הייתה הדרך היחידה לגרום לה ללכת.
הדלת נסגרה מאחוריה, והקור של דצמבר 1942 עטף אותה כמו שמיכה קשה.

הזהות החדשה – אלי נינקהאוז (ELLY NINKHUIZ)

הנסיעה הייתה ארוכה.
היעד היה איינדהובן, עיר בדרום הולנד, כ־110 קילומטרים מרוטרדם.
בימים של כיבוש, בלי רכב פרטי, עם מחסומים ובדיקות, זה היה מרחק עצום — מרחק שמסמל לא רק גאוגרפיה, אלא ניתוק מוחלט מהבית ומההורים.

שהגיעה לבית המסתור אמרו לה: “מהיום קוראים לך אלי נינקהאוז.” ELLY NINKHUIS.
שם חדש. זהות חדשה. חיים אחרים.
אסור לך להשתמש יותר בשמך, אסתר.

בבית הזה הייתה ילדה בגילה, והמשפחה התייחסה אליה יפה.
היא יכלה לשחק בחוץ, לרוץ, לצחוק, להיראות כמו כל הילדים.
שם, בין רגעי הפחד, היו גם רגעים של ילדות.
מן הבית הזה כתבה מכתב קטן לאביה — מכתב שעבר כנראה דרך המחתרת, מיד ליד, בסכנה גדולה:

אבא יקר,
מה שלומך?
אצלי עוד הכל בסדר.
נהייתי דובון שמנמן.
בפסחא קיבלתי ביצים מציפור הפסחא.
יש לי גם חברות שאני יכולה לשחק איתן בכיף.
מאנני וטרוס (אחיותיה הגדולות) **קיבלתי ספר יפה ליום ההולדת שלי.**
עכשיו, אבא, אני כבר לא יודעת מה עוד לכתוב.
להתראות אבא.
ברכות מאלי
ביייייי

מכתב של ילדה שמנסה להיות אמיצה.

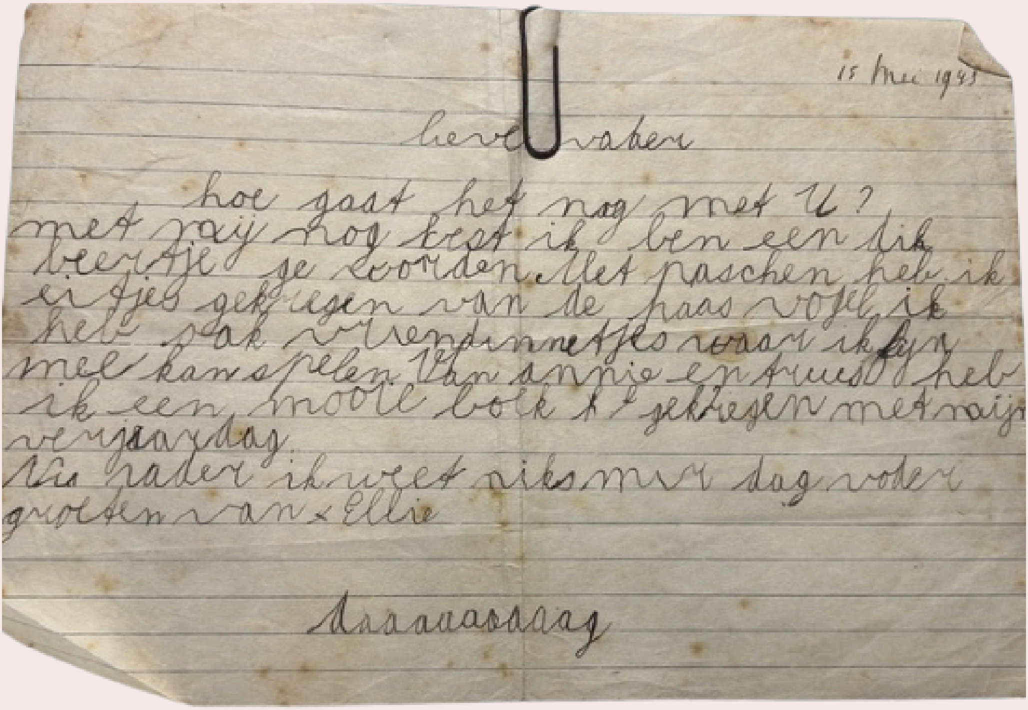
15 Mei 1943

Lieve vader

hoe gaat het nog met U?
met mij nog best ik ben een tik
beetje ge worden. Met paschen heb ik
eitjes gekregen van de paas vogel ik
heb ook vriendinnetjes waar ik fijn
mee kan spelen. Van annie en truus heb
ik een mooi boek gekregen met mijn
verjaardag
Nu vader ik weet niks mer dag vader
groeten van Ellie

Daaaaaaaaag

15 במאי 1943

מכתב של אמא (אסתר) בת ה-7 מהמסתור

בו התייחסו אליה יפה.

הטעות – ושוב פרידה

יום אחד, בגן השעשועים, שאלו אותה לשמה. היא התבלבלה.
"אסתר," אמרה. שם יהודי. שם שאסור היה לומר.
המשפחה שקלטה אותה נבהלה. לא בגלל הילדה — אלא בגלל הסכנה. טעות קטנה אחת יכלה להוביל למוות של כולם. היה ברור שאסתר לא יכולה להישאר שם.

המסתור השלישי – מסטריכט

תוך זמן קצר נמצא לה מסתור חדש, רחוק עוד יותר, בקצה הדרומי של הולנד: **מסטריכט**, רחוב GROTE GRACHT 99,
אצל משפחת קרוזה, בעלי איטליז.
(**מרחק של** 180 **ק"מ מרוטרדם**) אבל כאן, בניגוד למסתור הראשון, לא חיכו לה ידיים חמות.
בעלת הבית רדתה בה, **התעללה בה**, בעוד שבתה זכתה ליחס טוב ומפנק.
בתקופת הרעב קיבלה פירורים, קליפות תפוחי אדמה.
בלילות בכתה מרעב ומגעגועים.
היא הייתה ילדה קטנה — לבד, רחוקה, מפוחדת.

על הימים האלה לא דיברה כמעט לעולם.
הם נשארו קבורים עמוק, במקום שבו זיכרון הופך לשתיקה.
ומה שלא סופר — נותר לדמיון להשלים.

סה"כ שנתיים וחצי במסתור

המסתור השלישי,
Grote Gracht 99
במסטריכט,
הרחוקה **כ-**180
ק"מ מרוטרדם.

סיום המלחמה והדרך הביתה

בדרום-מזרח הולנד, המקום שבו הסתתרה אמא (אסתר) במשך שנתיים וחצי, השחרור הגיע מוקדם יחסית. אחרי כל כך הרבה זמן של פחד, של חיים בבית זר, של זהות שאולה, היא הייתה עדיין ילדה — אבל ילדה שכבר ידעה יותר מדי. ברוטרדם, לעומת זאת, השחרור המלא הגיע רק חודשים אחר כך.
העיר הייתה פצועה, רעבה, מותשת.
ברגע שאומה ואופה שוחררו, הם התחילו מיד לחפש את שלושת ילדיהם הצעירים. הם לא ידעו איפה הם. הם לא ידעו מי חי. הם ידעו שהם חייבים למצוא.

באותם ימים יצחק הגיע לעיר איינדהובן. הוא ניגש אל הקהילה היהודית וביקש לראות את רשימת הניצולים. הוא עבר על השמות, אחד אחד, עד שפתאום מצא את השם שחיפש יותר מכל: **אסתר דה הרטוך**.
אחרי שנתיים וחצי של מסתור, הוא ידע עכשיו שאסתר בחיים.
אבל הוא עדיין לא ידע מה עלה בגורל ההורים ואחיותיו.

ואז הוא כתב גלויה לכתובת דודו יעקב (יאפ) ברוטרדם,
שלא גורש בזכות נישואיו לנוכרייה. בגלויה הוא כתב שהוא נמצא באיינדהובן, שהוא עובד שם כתלמיד ללימודי הנדסת רדיו, ושבמסגרת הלימודים הוא ממנן את הוצאות המחיה שלו. הוא כתב ששני בני משפחה בחיים: אסתר, שנמצאת במסטריכט, והוא עצמו. הוא כתב שהוא חיפש אחרים, ושידוע לו שטרוש הסתתרה בהארלם.
והוא הוסיף משפט אחד שהיה בו גם תקווה וגם חרדה: שמעתי שיש לך כתובות של הוריי ואני מצפה בקוצר רוח לכתובות.
בסוף ביקש למסור ד״ש לכל המשפחה וחתם: האחיין שלך, יצחק.

איינדהובן, 12.5.1945

משפחה יקרה,
שני חברי-משפחה נמצאים במצב טוב: אסתר ואני, יצחק.
אסתר נמצאת במאסטריכט...
חיפשתי את יתר בני המשפחה, שכולם "צללו". טרוס הייתה ב-Aardenhout, סמוך ל-Haarlem. שמעתי שיש לך כתובות אבא ואימא. אני ממתין בקוצר רוח לתשובתך הכוללת את כתובות אבא ואימא.
אני עובד כאן כתלמיד ללימודי הנדסת-רדיו ובמסגרת הלימודים אני מממן את הוצאות המחיה שלי.
מסור ד"ש חם לכל בני המשפחה,
האחיין שלך,
יצחק

Eindhoven.12.Mei.1945.

Beste Fam.
Twee van onze familieleden syn voor sover ik weet in goede welstand het syn n.l. Esther en ik,Jacques. Ik hoop dat het met u allen eveeens so zal syn. Esther is in Maastricht, p.a.Fam Kruse, Grote Gracht 99. Ze heeft het er reuze goed.Ook ik maak het reuze Haar verdere familieleden heb ik overal geinformeerd en ben tot de ontdekking gekomen dat Truus in Aerdenhout is Houtvaartkade 53.Ze was daar tot September 1944. Addenhout is bj Haarlem. Een zekere mynheer Terwindt, ook wel Oom Paul of Oom Jan genoemd heeft my gezegd,dat u het adres weet van Vader en Moeder, is dat zo?(ik hoophet) wil u dat my dan ten spoedigste laten weten via de post. U begrjp dat ik zit te springen om antwoord. Ik werk hier bj een Radio- Technisch-Bureau, waar ik als leerling

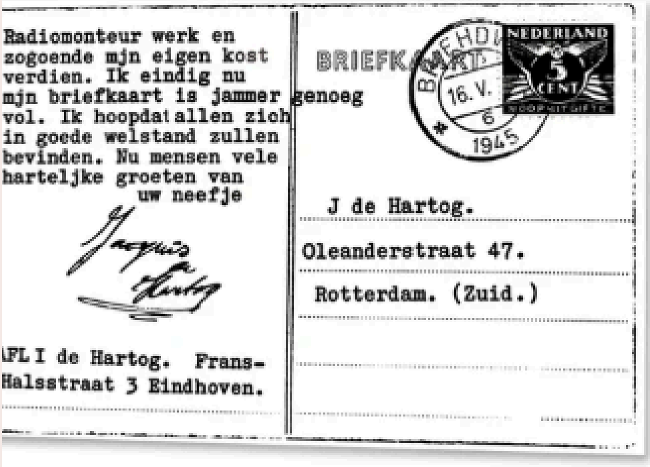

Radiomonteur werk en zogoende mjn eigen kost verdien. Ik eindig nu mjn briefkaart is jammer genoeg vol. Ik hoopdat allen zich in goede welstand zullen bevinden. Nu mensen vele harteljke groeten van
uw neefje
Jacques de Hartog

AFL I de Hartog. Frans-Halsstraat 3 Eindhoven.

BRIEFKAART

NEDERLAND 3 CENT

J de Hartog.
Oleanderstraat 47.
Rotterdam. (Zuid.)

הגלויה הזו הייתה סימן החיים הראשון שיצא ממנו מאז המלחמה.
והיא הגיעה ליעקב (יאפ). ומתוך התשובה שלו יצחק למד את הדבר שחיכה לו יותר מכל: אומה, אופה, אנני וטרוש — כולם בחיים. כולם חזרו לטופאד.
ברגע שיצחק קיבל את התשובה, הוא לא חיכה. הוא נסע לטופאד, הצליח להשיג אופניים עם גלגלי עץ, ויצא מיד למסטריכט.

המרחק בין מסטריכט לרוטרדם הוא 180 **קילומטרים** — מרחק עצום, במיוחד אחרי מלחמה, אחרי רעב, פחד וגעגועים
אבל יצחק לא חשב על המרחק. הוא חשב רק על אסתר.
כשהגיע לבית משפחת קרוזה, אסתר עמדה מולו — ילדה קטנה, מופתעת, שלא ידעה אם מישהו יבוא לקחת אותה.

שנתיים וחצי של חיים אצל זרים הפכו אותה זהירה ושקטה.
הוא אמר לה: בואי, אסתר, אקח אותך הביתה.

הם עצרו נהג משאית לחם ובקשו להצטרף אליו לאמסטרדם.
המשאית נסעה צפונה, והמרחק העצום התקצר.
מאמסטרדם לרוטרדם נשארו 80 **קילומטרים** — מרחק שבימים רגילים לוקח כארבע-חמש שעות רכיבה על אופניים רגילות, במקרה הטוב.
אבל הם היו אחרי מלחמה, אחרי מסתור, אחרי שנים של פחד.

יצחק הרכיב את אסתר הקטנה.
בדרך אסתר ביקשה שיעצרו כי היא צריכה פיפי. יצחק היה להוט להגיע הביתה וביקש שתתאפק.
היא התאפקה עד שלא יכלה יותר — והשתינה בתחתוניה.
זו הייתה חוויה שלא שכחה כל חייה.

שנים רבות אחר כך, כששכבה על ערש דווי, יצחק ביקש ממנה סליחה על אותו יום. והיא סלחה לו.

וכך, אחרי **שנתיים וחצי של מסתור**, אחרי שנים של פחד, רעב, בדידות וחוסר ודאות — אסתר חזרה הביתה.

בימים הראשונים המשיכה אמא להתפלל לישו ולמריה כשהיא מעבירה בין אצבעותיה את חרוזי התפילה שלה.
בני המשפחה החליטו פה אחד שלא להעיר לה ולא ללעוג ולתת לה זמן הסתגלות.

מסלול הישרדותה של אימי בהולנד בתקופת מלחמת העולם השנייה מדצמבר 1942- מאי 1945

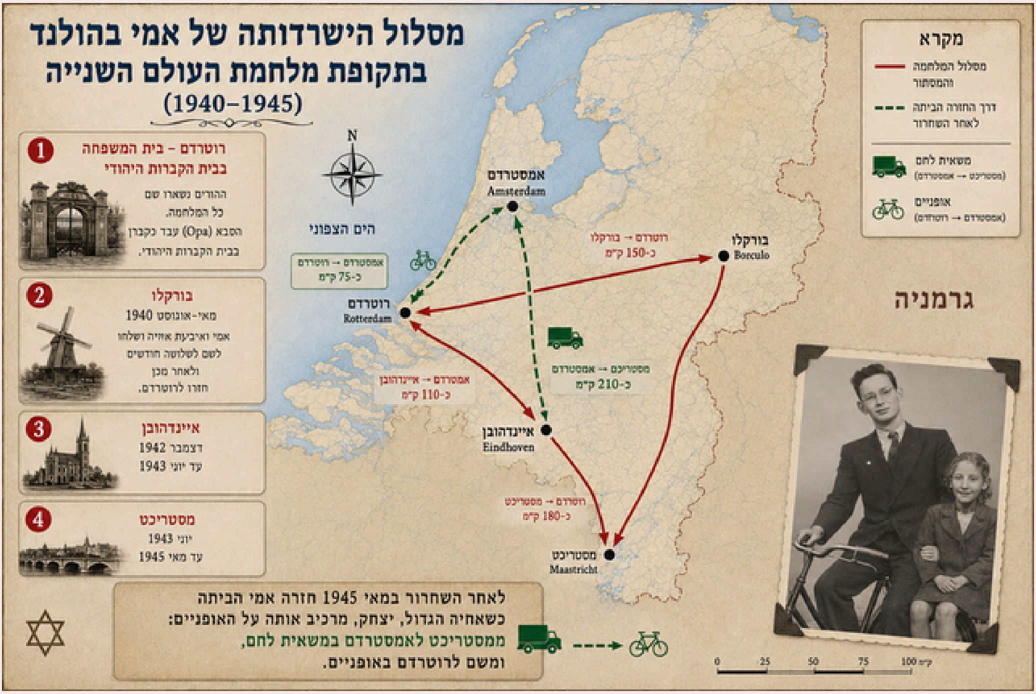

אופה, **אומה**, **טרוס ואנני** (**חנה**) חזרו הביתה על עגלה רעועה הרתומה לסוס כחוש, סוס שנראה כאילו גם הוא שרד מלחמה שלמה.
הם התקדמו לאט ברחובות רוטרדם, עיר שנראתה כמו צל של עצמה.
בדיוק כשהעגלה התקרבה לשכונה, נכנסה לעיר שיירה של משאיות מזון ששלחו בעלות הברית. אנשים עמדו משני צידי הכביש והריעו למציליהם, מחיאות כפיים שנשמעו כמו נשימה ראשונה אחרי שנים של פחד. ומשפחת דה הרטוך, שחזרה על עגלה פשוטה, נהנתה מההפקר, לרגע אחד נדמה היה שהמחיאות מיועדות להם.

(שלמה חזר מאוחר יותר בכוחות עצמו. סיפור הסתתרותם המורחב של כל אחד מבני המשפחה מפורסם בספר המשפחתי — "בית החיים".)

שער בית הקברות היה פתוח, ואופה ירד מהעגלה ופתח בזהירות את דלת הבית. בפנים, על הכיסאות, ישבו השכנים — משפחת דה יונג.
הם הביטו בו כאילו הוא מפריע להם באמצע משהו.
"לעזאזל, חזרתם?!" אמרו.

אופה עמד שם, מותש, רזה, אחרי שנים של רדיפה ומסתור,
ולא היה לו לב לגרש אותם. (כידוע, רוטרדם שוטחה ולא היו מקומות דיור)
הוא נתן להם שבוע להתארגנות, וכך שתי המשפחות גרו יחדיו.
הבית היה מוזנח, מלוכלך, זר.

הבית עצמו היה בזוז.
ארגז קרטון גדול שימש כשולחן אוכל,
ושום דבר לא דמה למה שהשאירו מאחור.

המשפחה בנלדוויק שאצלה הוסתרו

אופה ואומה ולצידם הסוס והעגלה שעימם שבו הביתה

תמונת פרידה לפני החזרה לרוטרדם ב- מאי '45

הנס (הרביעי) האחרון

והמשמעותי ביותר
כל המשפחה הגרעינית

שבה הביתה

אמא (אסתר)
טרוס
אומה
שלמה
אופה
יצחק
בתמונה
חנה ויחזקאל
בחתונתם

אומה וטרוס, דודתי, הלכו מיד למשפחת דה בראון, השכנים, כדי לאסוף את הרכוש שהופקד אצלם לפני שיצאו למסתור.
גברת דה בראון טענה שהגרמנים לקחו הכול, בזמן שאומה ראתה במו עיניה את בגדיה תלויים על החבל בחצר.
אומה נהגה לתפור על כל רכושם, כפי שהיה נהוג באותו זמן, את ראשי התיבות שלהם (של ראש המשפחה LEVI DE HARTOG – .L.H.

אומה וטרוש חזרו הביתה רותחות מזעם, לקחו עגלה, נכנסו לבית דה בראון פתחו מגירות ולקחו את כל מה שהיה שייך להם. הן אמרו בקול ברור שהן יספרו לכומר על הגזלה. בני משפחת דה בראון השפילו מבטם ולא אמרו מילה.
מדי פעם היו רואים שכן לובש אחד מבגדיהם, או רוחץ את מכוניתו בטלית שנלקחה מבית הטהרה.
כשנכנסו לבית שכן אחר לברר משהו, ראו שהמנורה שלהם תלויה על חוט תפילין.

כל זה כאב, אבל הכול התגמד מול האבל הגדול על כל אלו שלא חזרו.
אומה הייתה מסתובבת בעיר, מחפשת אחד בני משפחתה, לא מסוגלת לנהל את הבית, לא מסוגלת להפסיק לחפש.

מהקהילה המפוארת של רוטרדם, **שמנתה לפני המלחמה כ־**12,000 **יהודים**, **נותרו בחיים רק כ־**1,400.
כולם בזכות מסתורים, בזכות אנשים טובים, בזכות ניסים קטנים.

יהודים אחדים ששבו לעיר הגיעו לבית הקברות וביקשו לחפור בין הקברים כדי לשלוף חפצי ערך שקברו לפני הגירוש.
הם רצו לשלם לאופה על העזרה, אך הוא סירב. הוא הסכים לקבל רק כד רומאי אחד, לא יותר.

עם שובם לרוטרדם – אופה מפרסם מודעה תודה בעיתון נאלדוייק רשמית.

הבעת תודה

אנו, החתומים מטה, מביעים כאן

תודה פומבית לכל החברים והמכרים שבעזרת עזרת האל סייעו לנו בתקופת היותנו במסתור. מבלי לגרוע מכבודו של איש, אנו מזכירים במיוחד את :

משפחת F. SNAPPER, FRED. HENDRIKSTR. 2, NAALDWIJK
משפחת H. DE BRUIN, FRED. HENDRIKSTR. 2, NAALDWIJK
DS. VAN ARKEL – כומר
DS. LEENE – כומר
DR. DE BRUIN
TANDARTS DUYVENDIJK – רופא שיניים
TANDARTS LANGEVELD – רופא שיניים
משפחת J. KUIJVENHOVEN, VREUGDEHIL, VERSPEYKLAAN, NAALDWIJK
משפחת G. NIEUWVEEN, DIJKWEG 115, NAALDWIJK
משפחת R. HONSELAAR, MOLENLAAN, HONSELERSDIJK
חנוונים - GEBR. BRANDENHORST, KRUIDENIERS, HONSELERSDIJK
משפחת A. LOCK, 2E EMMASTR. 2, NAALDWIJK
קצב FAM. V.D. HORST, SLAGER
משפחת VISSER, MARIËNDIJK 59
משפחת SIJBRANDY, BOSLAAN

כולם סייעו להציל אותנו מציפורני הברברים.

L. DE HARTOG **ואשתו**, ANNIE,
TRUUS, JAQUES, ESTER **ו-**SALLY.

DANKBETUIGING.
Ondergeteekenden verklaren hier openlijk dank aan alle vrienden en kennissen die met Gods hulp hen tijdens hun onderduikperiode geholpen hebben. Zonder aan deze of gene afbreuk te doen, noemen wij u het bijzonder:
Fam. H. SNAPPER, Fred. Hendrikstr. 2, Naaldwijk.
Fam. H. DE BRUIN, Fred. Hendrikstr. 2, Naaldwijk.
Ds. v. ARKEL.
Ds. LEENE.
Dr. BRUIN.
Dr. DUYVENDIJK.
Tandarts LANGEVELD.
Fam. J. KUYVENHOVEN, VREUGDEHIL, Verspeyklaan, Naaldwijk.
Fam. G. NIEUWVEEN, Dijkweg 115, Naaldwijk.
Fam. R. HONSELAAR, Molenlaan, Honselersdijk.
Gebr. BRANDENHORST, kruideniers, Honselersdijk.
Fam. A. LOCK, 2e Emmastr. 2, Naaldwijk.
Fam v. d. HORST, slager.
Fam. VISSER, Mariendijk 59.
Fam. SIJBRANDY, Boslaan.
Allen hebben er aan mede geholpen ons uit de klauwen der barbaren te redden.
L. DE HARTOG en Echtgenote,
ANNIE, TRUUS, JAQUES, ESTER en SALLY

שמות 24 הניספים

<u>המשפחת של אומה</u>

סלומון קוסטר אביה של אומה, גורש מהולנד ב-16.10.1942
נרצח במחנה **אושוויץ**, 19.10.1942

טרוס קוסטר לבית פיליפס, אמה של אומה, גורשה
ב-12.10.1942 נרצחה במחנה אושוויץ, 15.10.1942

סופי (לבית קוסטר) ויצחק ון דר קליין, אחותה הבכורה של
אומה ובעלה גורשו מהולנד ב-07.08.1942 נרצחו במחנה אושוויץ,
30.9.1942

משה(מוזס, מאופ) קוסטר, אשתו קטרינה לבית בנט
(BANNET) **ובתם מריאן**, אחיה של אומה ומשפחתו, גורשו מהולנד
ב- 07.08.1942 נרצחו באושוויץ 30.9.1942.
מריאן נרצחה ב-9.8.1942.

קלרה (לבית קוסטר) ומשה בון, ילדיהם: מטיה, סלומון, טרוס,
שרה ושמואל (בן ה7 חודשים) (יליד 24.3.1942) אחותה הצעירה
של אומה ומשפחתה, גורשה ב 16.10.1942 קלרה וילדיה נרצחו
במחנה אושוויץ, 19.10.1942. משה נרצח במחנה ברגן־בלזן
ב־30.3.1944

המשפחה של אופה

יוהאנה דה הרטוך לבית ואן דר סלויס, אימו של אופה במחנה וסטרבורק, 29.10.1942

הרטוג (הארי) דה הרטוך ואשתו שרה, אחיו של אופה ואשתו גורשו מהולנד 19.10.1942 ונרצחו במחנה אושוויץ, 22.10.1942

יוהאנה (**לבית דה הרטוך**) **ואלכסנדר טונקמן** אחייניתו של אופה (בת אחיו הרטוג, הארי) ובעלה גורשו מהולנד ב-5.10.1942 יוהנה נרצחה באושוויץ ב27.10.1942. אלכסנדר הועבר ב־13.8.1942 למחנה אמרספורט בהולנד ונרצח במחנה מאוטהאוזן באוסטריה ב־7.10.1942

רוזטה (**לבית דה הרטוך**) **ולואי סטנדרס ובנותיהם בטי ושרה חנה**, אחייניתו של אופה (בת אחיו הרטוג, הארי) ומשפחתה גורשו מהולנד ב-16.2.1943 רוזטה ובנותיה נרצחו במחנה אושוויץ ב19.2.1943, לואי נשלח למחנה אמרספורט ושם מצא את מותו (מחנה ידוע לשמצה באכזריותו)

לאון דה הרטוך, אחיו של אופה נתפס על ידי ציידי יהודים שלא ענדו טלאי צהוב, נעצר, נכלא, נשלח לבית החולים (כנראה אחרי עינויים) ושם מצא את מותו כ-8 ימים אחרי, ב-28.7.1944

מיה ורובי מצטרפים למשפחה

כהודיה על כך שילדיהם ניצלו, החליטו אומה ואופה לפתוח את ביתם ולתת קורת גג לילדים יהודים שאיבדו את הוריהם בשואה.
הראשונה שהגיעה הייתה **מיה לקמקר** (10-9-1940), צעירה מאמא בארבע שנים. אמא, שחזרה מהמלחמה אחרי שנתיים וחצי במסתור, התקשתה לקבל זאת. היא רצתה את אהבת הוריה ואחיה רק לעצמה, את העגלה, את הבובה, את המקום שלה בבית.
כשמיה הצטרפה למשפחה היא לא ידעה שהיא יהודיה וקיבלה שיעורים הן מאופה והן משיעורי היהדות.
רובי דה פריז יליד 1942 הצטרף מאוחר יותר כשהיה בן 6, הוא עבר מבית לבית עד שהגיע לטופאד. רובי לא אהב את החיים בבית משפחת דה הרטוך, את החינוך הנוקשה והיה ילד בעייתי, פגוע, שניסה לשרוד בדרכו.
הוא גנב מאופה ואומה, ובסופו של דבר אף נשפט ונאסר בבית כלא.
בגיל חמש־עשרה עזב את הבית וחזר אל הנשים שהסתירו אותו בזמן המלחמה. הקשר עמו התרופף וכמעט ניתק לחלוטין.

מיה ורובי
מצטרפים למשפחה

רובי

מוסדות וארגונים יהודיים חיפשו לאורך השנים בתים לאנשים עם מוגבלויות.
גם בטופד התגורר במשך שנים דייר כזה – היימן.
במהלך התקופה עברו במקום דיירים נוספים, ובהם גם אנשים ממשפחות המאפיה היהודית-אמריקאית, שאחדים מבני משפחתם ריצו עונשי מאסר בהולנד.
יופ (JOOP) היה זה שנשאר אצל אומה ואופה זמן רב במיוחד.
הוא חי איתם כבן בית — תחילה בטופד ולאחר מכן גם בנורדרהאבנקאדה (NOORDEHAVEKADE 29A).
זהו עוד ביטוי ללב הרחב שלהם, ולבחירה העקבית שלהם לפתוח את הדלת ואת הלב למי שאין לו בית אחר.

החזרה לשגרה

אמא חוזרת לבית הספר כשהייתה בת תשע או עשר.
בהתחלה חזרה לבית הספר היסודי, אך המעבר חזרה לשגרה לא היה פשוט.
אחרי שנתיים וחצי של מסתור, פחד וחוויות קשות, היא התקשתה להשתלב בין ילדים שחייהם נמשכו כרגיל.

את התיכון היא עושה בבית ספר מקצועי, שם למדה כלכלת בית וכיצד לטפל בילדים.
זה היה מסלול שנועד לתת לה מסגרת יציבה ומקצוע מעשי — משהו שיכול להחזיר לה ביטחון ולבנות עתיד אחרי כל מה שעברה.

אמא חוזרת לבית הספר

אמא (אסתר) בטופאד
בשנים שאחרי המלחמה

היופי שאי-אפשר היה להתעלם ממנו

בשנות העשרה של אמא (אסתר), כשעוד גרה ברוטרדם — בבית הקברות, הייתה אמא נערה יפיפייה: בלונדינית, תמירה, עם עיניים ירוקות-אפרפרות שבורקות גם בתמונות הישנות.
יופי שקט, כזה שלא צריך להתאמץ כדי שיראו אותו.
יום אחד הגיע לרוטרדם מישהו מארצות הברית.
הוא ראה אותה, התבונן רגע, והציע ללהק אותה לסרט.
עבור אופה זה היה קו אדום.
הוא התנגד נחרצות ואמר בפסקנות שלא הותירה מקום לדיון:
"זה מקצוע של זונות."
וכמו הרבה חלומות של נערות, גם זה נעלם באותה מהירות שבה הופיע.
אבל העולם לא ויתר עליה כל-כך מהר.
פעם אחרת, כשנסעה ברכבת יחד עם אביה, ניגש אליהם פסל.
הוא הביט בה רגע ושאל אם יוכל לפסל אותה.
להפתעת כולם — אופה דווקא הסכים.
אבל בתנאי ברור: הוא מצטרף לכל מפגש.
וכך היה.
פעם בשבוע היו מגיעים לסטודיו של הפסל.
אמא הייתה מתיישבת, שקטה, יציבה, כמעט כמו פסל בעצמה.
הפסל היה עובד שעות — מתבונן, מלטש, מחפש את הקווים שמספרים מי היא באמת.
ואופה, תמיד לצידה, שומר עליה כמו צל.
בסוף התהליך קיבלו את הפסל — דיוקן עדין, מלא נוכחות, שעמד שנים רבות בבית של אופה ואומה.

הוא היה שם כמו עדות אילמת לנערה שהעולם ראה בה משהו מיוחד,
עוד לפני שהיא עצמה ידעה מי תהיה.
רק בסוף שנות השבעים, באחת החופשות,
הפסל הובא לישראל — בזהירות, בחשש גדול שלא יישבר בדרך.
אבל הוא הגיע בשלום.
אבל הוא הגיע בשלום, כאילו ידע כמה משמעות יש לו וכמה הוא יקר ללב.
וכשאמא נפטרה, אבא ידע מיד מה נכון.
הוא אמר שגילה — הדומה לה יותר משלושתינו —
היא זו שצריכה לקבל את הפסל.
וכך, היום, הוא עומד בבית של גילה: שקט, יפה, מלא נוכחות.
כמו אמא.

משואה לתקומה
פרק העלייה
וההתבססות בארץ

אופה ואומה, ששרדו את המלחמה בדרך כמעט בלתי-אפשרית, ידעו דבר אחד: כדי שילדיהם יישארו יהודים — עליהם לעלות לארץ ישראל.
הם עודדו כל אחד ואחת מהם לעשות את הצעד הגדול, גם אם זה כאב להם להיפרד.

אנני (חנה) — הראשונה לפתוח דרך

אנני הייתה הראשונה. בשנת 1946, עוד לפני קום המדינה, היא נישאה ליחזקאל — חייל בבריגדה היהודית שהגיע להולנד. הם הכירו בבית הכנסת ברוטרדם, וכעבור שלושה חודשים בלבד עלה יחזקאל לארץ.
אנני קיבלה אישור עלייה מיוחד בזכות נישואיה, והצטרפה אליו.

הבית הקטן שלהם בארץ הפך במהרה ל"תחנת המעבר" של כל האחים שעלו אחריהם. שלמה, יצחק ואסתר — כל אחד מגיע בתורו
שלמה, בן 13 בלבד, הגיע ראשון. משם המשיך לפנימיית מקווה ישראל.
אחריו הגיע יצחק. ולבסוף — אמא, אסתר, בת 18, יפהפייה, מאוהבת עד מעל הראש בחבר גוי שהשאירה מאחור.

החיים בארץ היו זרים, קשים, חמים, דלים — אבל מלאי תקווה.

אהבה חדשה — שמואל מנדל
כמה חודשים אחרי שעלתה, הוזמנה אמא לחתונה.
שם פגשה את אבא, שמואל מנדל — שורד שואה שאיבד את כל משפחתו.
הוא התאהב בה מיד, חיזר בעקשנות, והעניק לה שושנה ריחנית.

חנה ויחזקאל נישאו ב־1946, עלו לישראל,
וביתם שימש תחנה ראשונה לבני המשפחה
שעלו אחריהם.
יצחק
אסתר דה הרטוך (הבת
של יאפ)
בט(אשתו של יאפ)
יאפ
(אח של
אופה)
אופה
יחזקל
חנה
טרוס
אומה
שלמה
אמא
(אסתר)

15.3.1955

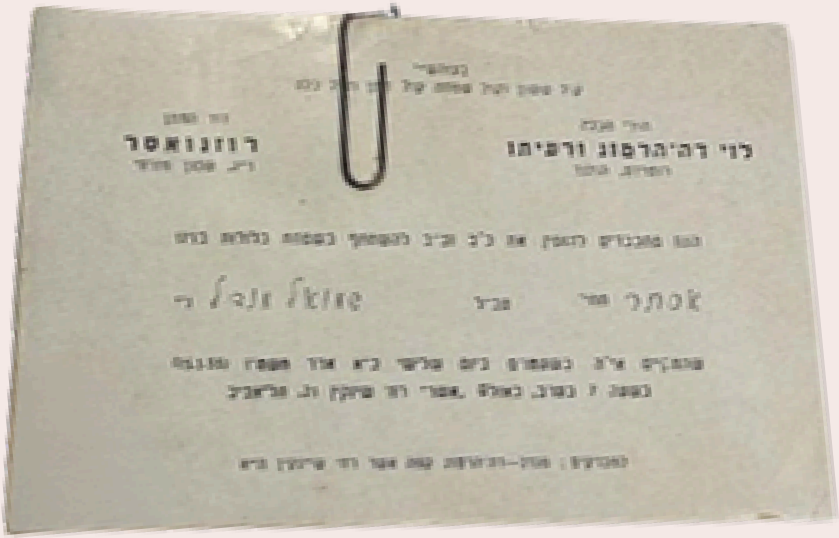

רוזנוואסר

אמא ייבשה את השושנה ושמרה אותה באלבום — עדות ראשונה לאהבה שנולדה. כעבור חצי שנה ביקש שמואל את ידה מיחזקאל.
אמא כתבה להוריה שהיא עומדת להתחתן.
אופה ואומה חשבו שהיא בהריון — אבל זה לא היה נכון.

החתונה — 15 **במרץ** 1955

החתונה הייתה צנועה, תל-אביבית, אמיתית באולם "אשר" ברחוב שינקין.
לחבר של אבא הייתה קונדיטוריה — הוא דאג לעוגות.
הם הכינו כריכים עם נקניק — זאת הייתה הארוחה.
אופה ואומה הגיעו באונייה, והביאו איתם מתנה מרגשת מזנון ושולחן עם ארבעה כיסאות כדי שלזוג הצעיר יהיה בית אמיתי.

כפר סבא — התחלה קשה

הם עברו לכפר סבא, בית שימוש בחוץ. תנים משוטטים בין הפרדסים.
אמא, שהגיעה מארץ מודרנית, התקשתה להתרגל. שלושה חודשים אחרי החתונה נכנסה להריון.
ב-31 במרץ 1956 נולדה הבכורה, מרגלית, בבית החולים דז'אני ביפו.
לא היה מקרר, אמא הכינה דייסה, מרגלית בכתה בלילות למורת רוחו של בעל הבית, דוד שלסקי, שחלקו חדר בדירתו.

המעבר לקריית אונו — סוף סוף בית

אבא עבד ב"מצות אביב", והיה צורך להתקרב למקום העבודה.
הם מצאו בית קטן ברחוב קפלן 65 בקריית אונו.
מחירו היה 2700 לירות, 600 לירות הם קיבלו הלוואה מחבר, והשאר הלוואות. אמא הייתה מאושרת: חדר אחד, מטבחון, מקלחת ושירותים.
מאחור היה לול תרנגולות נטוש. אבא הרס את הלול ושתל עצי שסק וגויאבה.
כשסיימו להחזיר את החובות — בנו חדר נוסף ומרפסת. שתלו פרחים, וכל השכונה התפעלה מהיופי.

המשפחה גדלה

ב-17 בדצמבר 1959 נולדה גילה בבית החולים בלינסון. אמא עבדה כעוזרת גננת. אחרי הלידה אמרו לה שלא תוכל להיכנס שוב להריון, אבל החיים חשבו אחרת. כשגילה הייתה בת 4 וחצי בערך, אמא החליטה ללמוד קוסמטיקה. יום אחד הרגישה רע, הקיאה שוב ושוב. הרופאה בדקה ואמרה: "**גברת מנדל**, **את בהריון**." אמא הזכירה לה שאמרו לה שזה בלתי אפשרי.
הרופאה התעקשה ובצדק. היו דימומים רבים, אשפוז, שמירת הריון.
אבל אמא לא יכלה לשכב; שמואל עבד, ושתי בנות קטנות בבית.
וב-14 בספטמבר 1965 **נולדה בת הזקונים**, **יעלי**, שאת שמה בחרו אחיותיה הגדולות.

הכרת תודה

באפריל 1965 הפליגו אופה ואומה לארץ על סיפון אוניית מולדת.
יחד איתם הגיעו בֶּפּ ואד — שני אנשים שבזכותם משפחה שלמה, הורים וחמישה ילדים, הוסתרה וניצלה בשנות האופל.
ארבעה אנשים שנשאו איתם מסע של זיכרון, אחריות מוסרית, והכרת תודה שאין לה שיעור.
ביד ושם הוענק לבֶּפּ ואד אות חסידי אומות העולם.
הם עמדו שם בצניעותם, כמעט נבוכים מן הטקס, כאילו כל זה גדול מדי עבורם.
בעיניהם, כך נדמה, לא הייתה זו גבורה אלא אנושיות פשוטה: לראות בני אדם בסכנה ולבחור להגן עליהם.
עץ ניטע לכבודם בשדרת חסידי אומות העולם.
עץ אחד, אך שורשים של משפחות שלמות נאחזו בו.
כל בני המשפחה הגיעו לטקס — עמדו מול האדמה הירושלמית, מול רוח האביב, מול הרגע שבו הסיפור המשפחתי הפך להיסטוריה מוכרת ומסופרת.
זה היה יום שבו הכאב והתקווה עמדו זה לצד זה, יום שבו מעשה חסד שנעשה בחשאי קיבל סוף-סוף קול, שם ופנים.

אופה ואומה עם הזוג **בינקורסט** שבזכותם כל המשפחה **נשלחה למסתור**, מפליגים לישראל כאות תודה **ומעניקים להם אות חסידי עולם ביד ושם**

טקס נטיעת העץ ע"י הזוג **בינקהורסט** בחלקת חסידי אומות העולם ביד ושם

ירושלים 1965

טקס ההוקרה

יד ושם, ירושלים 15.4.1965

צילום משפחתי עם הזוג
בינקהורסט
בחלקת חסידי אומות
העולם ביד ושם
ירושלים 1965

אהבה בצחוק, בצנעה, ובשתי שפות

הקשר בין אמא לאבא היה עולם בפני עצמו — מלא חום, הומור ורגעים קטנים שהפכו לגדולים. אבא היה מטורף על אמא. ממש כך. היא הייתה האוצר שלו, היהלום שלו, והוא לא הסתיר את זה לרגע. הוא היה אדם חם — כזה שמנשק בלי חשבון, שמחבק כאילו זו שפה בפני עצמה.
ואמא — ההולנדית הספרטנית, ה"קרה" כביכול — דווקא אהבה את זה. אהבה את החיזורים שלו, את ההתלהבות הילדותית שלו, את האופן שבו היה אומר את שמה כאילו זו מנגינה. וכשהיה מגזים, כמו שרק הוא ידע, הייתה צוחקת ואומרת בהולנדית: “IS DIE EVEN GEK!?” — הוא משוגע?! ואחר כך, כמעט תמיד, הייתה מוסיפה: “SHMULEK, HOU TOCH IS OP!” — שמולק, תפסיק כבר! ושניהם היו מתגלגלים מצחוק, כאילו זו בדיחה פרטית שנמשכת כבר חיים שלמים.
גם כשהיו מתווכחים — וזה קרה, כמו בכל זוג — הפיוס היה כמעט מיידי. לא היו אצלם דרמות גדולות. הם ידעו לדבר, לצחוק, לוותר. ידעו למצוא את הדרך חזרה זה לזו כאילו היא מסומנת באור.
הם אהבו לבלות יחד: לרקוד, לטייל בארץ ובעולם — לא בפזרנות, אלא בצנעה — מתוך היכולת להתענג על הדברים הקטנים: קפה טוב, נוף יפה, שקט של ערב, יד שמונחת על יד. הם היו זוג שידע לאהוב בלי רעש, בלי הצגות, בלי מילים גדולות. פשוט אהבה שנוכחת — שנראית, שנשמעת בצחוק המשותף ובצעדים הקטנים שהם עשו זה לצד זו.
וכך, בתוך כל ההבדלים — התרבותיים, הלשוניים (הוא, שידע גרמנית מצוין, קלט ממנה את ההולנדית בקלות) והאופי — הם מצאו את האיזון המושלם. הוא היה הרוגע והסדר. היא הייתה האש. והיחד שלהם היה בית.

Shmulek, hou toch is op!

שמולק, תפסיק

Is die even gek?!

הוא משוגע
(נורמאלי)?!

אמא – אישה של אור, תבונה וידיים שיודעות הכול

אמא הייתה מסוג הנשים שקשה לתאר במילה אחת.

היא הייתה חכמה ורגישה, מעשית ויצירתית, בעלת חוש טכני יוצא דופן לצד אהבה עמוקה ליופי ולאסתטיקה. היא הייתה אישה חזקה, שלא פחדה משום עבודה, אבל באותה מידה ידעה להפוך כל בית למקום שנעים להיות בו. היו בה תכונות שנראו לכאורה מנוגדות זו לזו, אך אצלה הן השתלבו בטבעיות גמורה ויצרו אישיות מיוחדת במינה.

אמא אמרה תמיד את אשר על ליבה. היא לא ידעה לעגל פינות ולא עטפה את האמת במילים יפות. אם חשבה משהו – היא אמרה אותו. לפעמים הישירות הזאת פגעה באנשים, ולפעמים גם היא הצטערה על כך, גם אם התקשתה לומר את המילה "סליחה". אבל מעולם לא הייתה בה צביעות. היא העדיפה אמת פשוטה על פני נימוס מזויף, ויושר היה עבורה דרך חיים.

גם במעשים הייתה כזאת. היא לא המתינה שמישהו יעשה במקומה את מה שידעה לעשות בעצמה. אם קיר היה זקוק לצביעה – היא צבעה אותו. אם רצתה לרענן את הבית בטפט חדש – היא הדביקה אותו בעצמה. היא החליפה מנורות, תיקנה קצרים חשמליים, הרכיבה רהיטים וטיפסה על סולמות כאילו זה הדבר הטבעי ביותר בעולם. אינני זוכרת שאי פעם אמרה: "נחכה שמישהו יבוא." מבחינתה, אם אפשר לעשות – עושים.
במוצאי שבת, כשהטלוויזיה שידרה תוכניות על מדע, המצאות ופטנטים חדשים, הייתה יושבת מרותקת למסך. היא אהבה להבין איך דברים עובדים. כל רעיון חדש סיקרן אותה, וכל המצאה הציתה את דמיונה.

לצד כל אלה היה בבית ספר אחד שכמעט התפרק מרוב שימוש – האנציקלופדיה הרפואית למשפחה. אמא קראה בה שוב ושוב, למדה על מחלות, תסמינים, דרכי טיפול ותרופות סבתא. כשאחד מאיתנו היה חולה או נפצע, היא תמיד ידעה מה לעשות. היא הייתה מגיעה עם תחבושת, קומפרס, עצה טובה והמון ביטחון. גם אם לא הייתה רופאה, בעינינו היא הייתה הכתובת הראשונה לכל כאב.

אבל אם יש דבר אחד שאפיין את אמא יותר מכל, היה זה הבית שיצרה סביבנו.

לתחושה שליוותה את ילדותי יש שם. בהולנדית קוראים לה **חֶזֶלֶךְ** (GEZELLIG).

קשה מאוד לתרגם את המילה הזאת לעברית. היא אינה מתארת רק בית נעים או אווירה חמימה. חֶזֶלֶךְ הוא שילוב של חמימות, קרבה, שלווה, שייכות ותחושת בית. ההולנדים משתמשים בה כדי לתאר ארוחה משפחתית, ערב עם חברים, בית קפה קטן, רחוב ציורי ואפילו אדם שנעים להיות במחיצתו.

זו אינה רק מילה – זו דרך חיים.
אמא לא דיברה על חֶזֶלֶךְ. - היא פשוט חיה אותו.

בשנים ההן, כשברוב הבתים בארץ האירו את החדרים מנורות פלורסנט לבנות, חזקות וקרות, אצלנו כמעט בכל חדר עמדה מנורת שולחן. אמא אהבה אור רך. כזה שמלטף את החדר ולא מסנוור אותו. היו מי שנכנסו אלינו בפעם הראשונה ואמרו בחיוך שאצלנו קצת חשוך. הם צדקו. היה אצלנו פחות אור.

אבל היה אצלנו הרבה יותר בית.
על שולחן האוכל הייתה תמיד מונחת מפה יפה. לא רק בשבתות ובחגים, אלא גם באמצע השבוע. בכל יום שישי היה אבא חוזר מן העבודה ובידו זר פרחים שקנה לאמא. הפרחים הונחו במרכז השולחן, כאילו היו חלק בלתי נפרד מההכנות לשבת.

רק שנים אחר כך הבנתי שלא היה זה רק זר פרחים. זו הייתה דרכו לומר לה תודה, וזו הייתה דרכה להכניס יופי אל תוך החיים, לא רק אל תוך הבית.

כשהבטתי לימים בתצלומים הישנים של משפחתה בהולנד, הבנתי שזו לא הייתה רק דרכה של אמא. גם בתמונות של הוריה ושל סביה אפשר לראות את אותה הקפדה – לבוש מכובד, שולחן ערוך במפה, זר פרחים במרכזו ובית מסודר ומזמין. היא נשאה איתה את התרבות הזאת לארץ, ומבלי להסביר או להטיף, הפכה אותה לחלק בלתי נפרד מחיינו.

עם הזמן גם החברים שלנו הכירו את המילה חֶזֶלֶךְ. הם היו נכנסים לבית, מתיישבים לכוס קפה, ולאט־לאט מבינים שהחמימות אינה נובעת רק מהמנורות או מהפרחים, אלא ממשהו עמוק יותר. אחר כך, כשהיו מסדרים את ביתם מחדש, קונים מנורת שולחן, מניחים מפה יפה או זר פרחים, היו אומרים לנו בחיוך: "גם אצלנו עכשיו יש חֶזֶלֶךְ."

אמא גם לא אהבה שהבית נשאר אותו דבר לאורך זמן. אחת לכמה חודשים הייתה מחליטה שהגיע הזמן לשינוי.
היא לא קנתה רהיטים חדשים – היא פשוט העניקה חיים חדשים למה שכבר היה.

המזנון הגדול והכבד שעמד בסלון מעולם לא הרתיע אותה. היה לה פטנט משלה. היא הייתה חוצה תפוח אדמה לשניים, מרימה מעט כל אחת מרגלי המזנון ומניחה תחתיה חצי תפוח אדמה, כשהחלק החתוך אוחז ברגל העץ והקליפה כלפי הרצפה. אחר כך הייתה דוחפת את המזנון, והוא היה מחליק בקלות ממקומו לקיר הנגדי.
היא לא המתינה שאבא יחזור מהעבודה ולא ביקשה עזרה מאיש. סבלנות לחכות פשוט לא הייתה לה.
כמה פעמים חזרנו מבית הספר וגילינו שהסלון השתנה.
המזנון עבר מקום, הכורסאות הוזזו, השולחן הסתובב, ולעיתים גם התמונות שעל הקירות נתלו מחדש.
בכל פעם היה נדמה שנכנסנו לבית חדש. היום אני מבינה שלא היה זה רק שינוי של רהיטים. אמא אהבה התחדשות. היא האמינה שבית חי יחד עם האנשים שחיים בו.

לקראת ראש השנה ופסח היה בבית טקס נוסף, שחיכינו לו בכל שנה. אמא הייתה מוציאה את כלי הכסף ואת חפצי הברונזה, ומגייסת אותנו לעזור לה. היינו מורחות עליהם חומר מיוחד, ותוך רגע הכול היה משחיר.
אחר כך, בסבלנות אין־סופית, היינו ממרקות כל כלי וכל חפץ במטלית נקייה, עד שהברק היה חוזר אליהם והם היו נוצצים כאילו יצאו זה עתה מהחנות.
באותם רגעים לא חשבנו שאנחנו יוצרות זיכרונות.
זו הייתה פשוט עוד הכנה לחג, עוד רגע משפחתי עם אמא.

היום, שנים לאחר שהלכה, אנחנו ממשיכות לעשות בדיוק את אותו הדבר.
לקראת החגים אנחנו מוציאות את כלי הכסף שאספנו או קיבלנו בירושה, מורחות את אותו חומר ומבריקות אותם עד שהם שבים לזהור.

ובכל פעם מחדש, בין מטלית אחת לאחרת, אמא חוזרת להיות איתנו.
אנחנו נזכרות בידיה החרוצות, בקולה, בבית ההוא ובתחושת ההתרגשות שלפני החג.
לא פעם העיניים מתמלאות דמעות, אבל אלו דמעות של געגוע ושל תודה.
כי אנחנו מבינות שהמורשת שלה לא נשמרה בארון – היא נשמרה בנו.

למען האמת, נדמה לי שכל אחת מאיתנו, הבנות, נדבקה באותו "חיידק" מבורך.
גם בבתים שלנו תמיד יהיו פרחים טריים, מפה יפה, נרות דולקים, מנורת שולחן שמפיצה אור רך, עציץ ירוק או פינה קטנה שמעלה חיוך.
וגם אנחנו, בדיוק כמוה, מזיזות מדי פעם רהיט רק כדי לרענן את הבית.
בלי ששמה לב, אמא לימדה אותנו שבית אינו רק המקום שבו גרים, אלא המקום שבו הלב מרגיש שייך.
רק היום אני מבינה שהמורשת הגדולה ביותר שאמא השאירה לנו אינה היכולת לצבוע קיר, לתקן שקע חשמלי או להזיז מזנון כבד בעזרת תפוח אדמה.
היא לימדה אותנו ליצור בית. לא בית מושלם, אלא בית שמקבל את פני הנכנסים אליו בחום, ביופי ובאהבה.
יש בתים שמרשימים כשנכנסים אליהם.
הבית של אמא היה בית שקשה לעזוב.
ואולי זו המשמעות העמוקה ביותר של חֶזֶלְךָ.

שנות התשעים — המטבח שאמא תכננה לבד

בשנות התשעים החליטה שהמטבח הישן כבר לא מתאים למשפחה. היא לא הזמינה אדריכל. לא היה צורך. היא ידעה בדיוק איזה קיר צריך להיעלם, איזה קיר אפשר לצמצם כדי ליצור מזווה, איפה ייכנס אור, ואיך יזרום האוויר.
היא ישבה עם דף, עיפרון וסרגל, מדדה, שרטטה, מחקה, תיקנה, ושוב מדדה.
הכול היה מדויק עד המילימטר. כשניגשנו יחד למטבחי זיו ברעננה, אמא לא הייתה "עוד לקוחה".
היא עמדה מול אנשי המקצוע בביטחון מוחלט, הסבירה מה היא רוצה, הכתיבה מידות, הראתה להם איך ייראה כל חלק. הם רק הפכו את התוכנית שלה למציאות. הם לא תכננו לה מטבח — הם ביצעו את המטבח שאמא כבר תכננה לבד.

העין שלא טועה — בתים, חלונות וכיווני אוויר

אמא ידעה לקרוא שרטוטים כאילו למדה אדריכלות. היא עזרה לבנותיה לבחור בתים, להבין כיווני אוויר, לתכנן פתחים שיכניסו אור ומשב רוח.
עזרה לגילה ובני לקנות את הבית המושלם שלהם בכפר סבא.
ליוסי ויעלי, בבית שנבנה בשלב מאוחר יותר באלפי מנשה, היא ידעה להצביע בדיוק היכן כדאי להוסיף חלונות כדי לשפר את התאורה והאוויר, תובנות שנשארו חלק מהבית, גם אם לא זכתה לראות אותו שלם.

מטבח של זריזות, טעם ואהבה

המטבח של אמא היה ממלכה קטנה, אבל מלאה בנסים יומיומיים. היא הייתה פותחת את המקרר כמו מי שמרימה מסך בתיאטרון: מבט אחד, חצי חיוך, ותוך רגע כבר ידעה מה יעלה על האש.
לא היה שם תכנון, לא רשימות, לא "צריך לקפוץ לקנות". היא בישלה מתוך אינסטינקט — כמו מי שמנגנת מנגינה שהיא מכירה מהלב, לא מהתווים.
מה שהיה בבית, זה מה שהיה הופך לארוחה. ומה שהפך לארוחה — היה תמיד טעים, כאילו יד בלתי נראית הוסיפה עוד קורט של חום.

היא אהבה לנדוד במטבח כמו מטיילת בעולם: יום אחד תבשיל מרוקאי, יום אחר קציצות דגים של אומה, ובשישי — בלינצ'ס דקים כמו געגוע. הסקרנות שלה הייתה תבלין בפני עצמו; לא כתוב בשום מתכון, אבל מורגש בכל ביס. וגם מהתמונה זה ניכר: דפי המתכונים הישנים של אומה, מוכתמים, מקומטים, מלאים חיים כמו עדות שקטה לשושלת של נשים שבישלו לא רק כדי להאכיל, אלא כדי לאהוב. אמא לקחה את הירושה הזו והפיחה בה נשימה חדשה. היא חיברה בין המטבח ההולנדי של פעם לבין הבית הישראלי שבנתה כאן, בין זיכרון לבין המצאה, בין מסורת לבין יד חופשית. ואולי יותר מכל — היא ביטאה אהבה דרך האוכל. בהולנד אומרים “LIEFDE GAAT DOOR JE MAAG” — האהבה עוברת דרך הקיבה — ואצל אמא זה היה פשוט אמת יומיומית. אבא היה חוזר הביתה, מריח את התבשיל עוד לפני שפתח את הדלת, ומאושר מהצלחת החמה שחיכתה לו. לא תמיד הוא הסתנכרן עם הניסויים הקולינריים שלה, ואז הייתה צוחקת ואומרת את המשפט ההולנדי הקבוע שלה: “WAT DE BOER NIET KENT, EET HIJ NIET” — מה שהאיכר לא מכיר, הוא לא אוכל (כלומר לא פתוח לשינויים) וממשיכה לערבב בסיר כאילו אמרה: “חכה, תראה שתאהב”.
וכך, כל מרק עוף, כל פיש קוקייס, כל אפלפלאפ או חרמזלך — לא היו רק מאכלים. הם היו סיפור. הם היו שורש. הם היו אמא.

הנהגת של המשפחה

רק בגיל 56 הוציאה רישיון נהיגה, אחרי שכל שלוש הבנות כבר הוציאו. חודש אחר כך אבא עבר ניתוח לב פתוח, והיא נהגה יום-יום לבית החולים. מאותו רגע הפכה לנהגת הראשית של המשפחה. והיא אהבה לנהוג. זה נתן לה חופש, שליטה, אוויר.

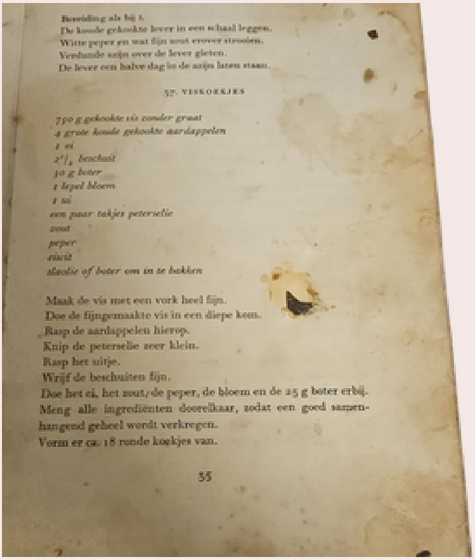

Bereiding als bij 1.
De koude gekookte lever in een schaal leggen.
Witte peper en wat fijn zout erover strooien.
Verdunde azijn over de lever gieten.
De lever een halve dag in de azijn laten staan.

57. VISKOEKJES

750 g gekookte vis zonder graat
4 grote koude gekookte aardappelen
1 ei
2 1/2 beschuit
30 g boter
1 lepel bloem
1 ui
een paar takjes peterselie
zout
peper
eiwit
slaolie of boter om in te bakken

Maak de vis met een vork heel fijn.
Doe de fijngemaakte vis in een diepe kom.
Rasp de aardappelen hierop.
Knip de peterselie zeer klein.
Rasp het uitje.
Wrijf de beschuiten fijn.
Doe het ei, het zout, de peper, de bloem en de 25 g boter erbij.
Meng alle ingrediënten dooreikaar, zodat een goed samenhangend geheel wordt verkregen.
Vorm er ca. 18 ronde koekjes van.

35

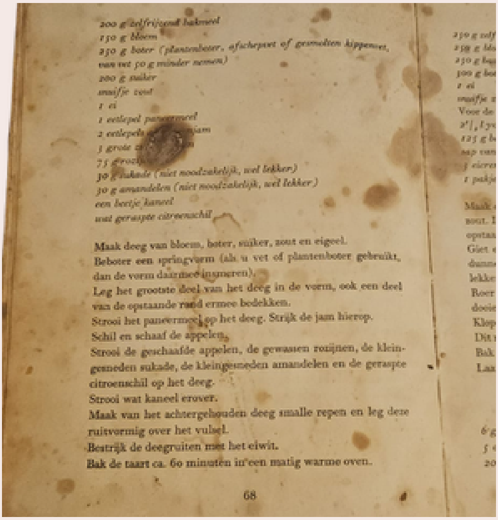

200 g zelfrijzend bakmeel
150 g bloem
250 g boter (plantenboter, afschepvet of gesmolten kippenvet, van vet 50 g minder nemen)
200 g suiker
snuifje zout
1 ei
1 eetlepel paneermeel
2 eetlepels [illegible] jam
3 grote [illegible]
75 g rozijnen
30 g sukade (niet noodzakelijk, wel lekker)
30 g amandelen (niet noodzakelijk, wel lekker)
een beetje kaneel
wat geraspte citroenschil

Maak deeg van bloem, boter, suiker, zout en eigeel.
Beboter een springvorm (als u vet of plantenboter gebruikt, dan de vorm daarmee insmeren).
Leg het grootste deel van het deeg in de vorm, ook een deel van de opstaande rand ermee bedekken.
Strooi het paneermeel op het deeg. Strijk de jam hierop.
Schil en schaaf de appelen.
Strooi de geschaafde appelen, de gewassen rozijnen, de kleingesneden sukade, de kleingesneden amandelen en de geraspte citroenschil op het deeg.
Strooi wat kaneel erover.
Maak van het achtergehouden deeg smalle repen en leg deze ruitvormig over het vulsel.
Bestrijk de deegruiten met het eiwit.
Bak de taart ca. 60 minuten in een matig warme oven.

68

ספר המתכונים של אומה

התבשילים המשפחתיים:
מרק עוף/עצמות
פיש קוקייס - קציצות דגים
אפלפלאפ - לביבות תפוחי עץ בחנוכה
בלינצ'ס - חביתיות
חרמזלך- לביבות מתוקות ממצה
אפלמוס-רסק תפוחים
כרוב סגול מבושל ועוד ועוד

שבתות של ילדות — עולם קטן של אושר

השבתות של ילדותנו היו עולם בפני עצמו.
עולם עם ריח של כלור, טעם של אבטיח קר, שמש על העור וצחוק שלא נגמר. עולם שבו הזמן האט, והמשפחה הייתה פשוט ביחד — בלי מסכים, בלי הסחות, רק אנחנו, ההורים, והחיים עצמם.
בכל קיץ, כמו טקס קבוע שאיש לא העז לשנות, אבא היה רוכש מנוי משפחתי לבריכת קריית אונו.
הכרטיסים היו מונחים במגירה ליד הדלת, מוכנים לכל שבת — כמו הבטחה קטנה לעוד יום של שמחה.
היינו יוצאים מוקדם בבוקר, כשהאוויר עוד קריר והרחובות שקטים. ציידנית גדולה הייתה מוכנה מראש: כריכים עטופים בנייר, ביצים קשות, מלפפונים, פלפלים ועגבניות חתוכים לפרוסות, אבטיחים בקופסאות גדולות, בקבוקי שתייה קרים, מגבות, קרם שיזוף, וכמובן — שמיכות הפיקה המוכרות.
הילדים היו מתיישבים על השמיכות, והמבוגרים על כיסאות הנוח מעץ עם בד ברזנט — אותם כיסאות שחרקו בכל תזוזה, כאילו גם הם משתתפים בשיחה.
הבריכה הייתה עולם של חופש. היינו קופצים, משתוללים, שוחים, צוללים, ממציאים משחקים. שם, על שפת הבריכה, למדנו לשחות אצל עמוס המציל — דמות גדולה, שזופה, עם קול עמוק וידיים שנראו כאילו הן יודעות להציל את העולם. הוא לימד אותנו לא רק לשחות, אלא גם לא לפחד מהמים, מהעומק, מהחיים.
בין קפיצה לקפיצה היינו רצים לקיוסק הקטן שבקצה הבריכה, קונים ארטיקים — קרטיב לימון, שוקו־בננה, קסטה חום-לבן עם שני ביסקוויטים למי שהתפנק. היה שם גם גן שעשועים קטן עם מגלשה ונדנדה, ורחבת דשא גדולה שבה היינו מתייבשים בשמש, מתגלגלים, צוחקים, משחקים ונהנים.
בצהריים היינו חוזרים הביתה, עייפים ושזופים, עם שיער מלא כלור ועיניים מלאות אושר. נכנסים כל אחד בתור למקלחת, בזמן שאמא הייתה מחממת את ארוחת הצהריים. ואחריה הייתה מגיעה המנוחה הארוכה — זו שהגוף נמס לתוכה, כמו אחרי חגיגה.

בחורף, כשהבריכה נסגרה, השבתות קיבלו צבע אחר.
לפעמים היינו יוצאים לטיולים ברחבי הארץ — עם צידנית, תרמוס, מצלמה והרבה סבלנות. ולפעמים ההורים היו מניחים תקליט על הפטיפון וממלאים את הבית במוזיקה קלאסית.
הם היו רוקדים ואלס, טנגו, צ׳ה-צ׳ה-צ׳ה — צוחקים, מחליקים על הרצפה כאילו הסלון הוא אולם נשפים קטן. להם הקצב אף פעם לא ברח. הם היו צוחקים עליי שאני זו שאין לי חוש קצב — צחוק טוב, מלא אהבה, כזה שמחמם את הלב גם היום.
שנים מאוחר יותר הוחלף הפטיפון בדיסק, אבל הטקס נשאר אותו טקס.
והאהבה שלהם למוזיקה, לקונצרטים ולהצגות רק הלכה והעמיקה. אבא היה אחראי על כל זה — ״שר התרבות״ של הבית — תואר שקיבל בחיוך, בגאווה ובאהבה גדולה לאמנות.
אלה היו השבתות שלנו. פשוטות, יפות, מלאות ביחד.

והבריכה לא נשארה רק זיכרון ילדות.
עם השנים, כשהילדים גדלו והחיים השתנו, אמא הפכה את השחייה להרגל קבוע — כמעט טקס יומי. בכל בוקר — קיץ, חורף, לא משנה מזג האוויר — היא הייתה הולכת לשחות.
אמא הייתה יצור של הרגלים ברורים, של סדר פנימי, של דרך משלה לעשות דברים. וכמו בכל דבר בחייה — גם השחייה שלה הייתה טקס מדויק שלא זז ממנו דבר.
בכל בוקר, קיץ וחורף, היא הייתה מגיעה לבריכה ושוחה את ה־40, לפעמים 60 הבריכות שלה — בקצב יציב, שקט, כמעט מהפנט. על הראש — תמיד אותו כובע פלסטיק פשוט, כזה שלחץ לה על האוזניים והציק, אבל היא לא ויתרה עליו.
וכשיצאה מהמים, הייתה מקפלת את שוליו בתנועה מהירה, כמעט אוטומטית — כאילו סוגרת את פרק השחייה ומתחילה את היום מחדש.
היא מעולם לא השתמשה במקלחות של הבריכה. זה פשוט לא היה חלק מהעולם שלה. היא הייתה מתעטפת בחלוק המגבת, הולכת לרכב בצעדים בטוחים, נוסעת הביתה — ורק שם, במקלחת שלה, במקום המוכר והנכון לה, הייתה באמת מסיימת את הבוקר.
אחרי המקלחת הייתה
מכינה לעצמה קפה,
מתיישבת לרגע של שקט.

ההורים היו אנשים של אהבת הארץ.
לא אהבה רועשת, לא סיסמאות — אלא גאווה שקטה, עמוקה, כזו שנולדה מתוכם. בכל נסיעה, בכל טיול, בכל כביש חדש שנפתח, גשר שנמתח, בניין שצמח או קניון שהוקם — הם היו מתמלאים שמחה אמיתית, כמעט אישית, כאילו הארץ היא ילד שגדל מול עיניהם. הם היו מצביעים מהחלון, מתרגשים, מספרים, מסבירים, כאילו כל אבן וכל קו אספלט הם חלק מסיפור שהם עצמם שותפים לכתיבתו. זו הייתה ציונות של יומיום, של התפעלות, של גאווה פשוטה וטובה — כזו שהפכה כל נסיעה בארץ לחגיגה קטנה.

חופשות של פעם — קיץ ישראלי שלא חוזר

פעם בשנה, בחופש הגדול, היינו יוצאים להרפתקה משפחתית קטנה — לא רחוק, לא יוקרתי, לא מתוכנן עד הפרט האחרון.
אבל בשבילנו זה היה החופש הגדול באמת.
לפעמים היינו נוסעים לנהריה, לפעמים לקיבוץ כברי.
הנסיעה עצמה הייתה חלק מהקסם: חלונות פתוחים, רוח חמה שנכנסת פנימה, רדיו שמקרטע בין תחנות, ואנחנו מאחור — מתרגשים מכל קילומטר.
היינו ישנים באכסנייה פשוטה, כזו עם רצפת טרצו, מיטות ברזל, ומאוורר תקרה שהיה מסתובב לאט-לאט, כאילו גם הוא יצא לחופש.
לא היו מזגנים — רק אוויר חם, מאוורר, והרבה דמיון.
במרכז האכסנייה היה פאטיו קטן, מוקף חדרים. שם גרה אישה נחמדה, מארחת ותיקה, שהחזיקה את המקום בידיים טובות.
שמה נשמט מהזיכרון, אבל החיוך שלה — והאופן שבו פתחה את הדלת כאילו חיכתה רק לנו — נשארו.
בבקרים היינו הולכים לבריכה או לים. החול היה נדבק לרגליים, המים היו קרים, והלב היה קל. היינו משתוללים, צוחקים, בונים ארמונות, קופצים לגלים — מרגישים שהעולם כולו נפתח בפנינו.

ואז הגיע הרגע שחיכינו לו: ארוחת הצהריים במסעדת אגד.
זו הייתה מסעדה פשוטה, עממית, כזו שהייתה צמודה לתחנה המרכזית או למתחם של אגד — חלק מהתרבות של שנות ה־70.
המלצרים היו לבושים בחולצות לבנות, האוכל היה מוגש בצלחות מתכת או פורצלן פשוטות, והאווירה הייתה של "אוכלים טוב, בלי פוזות".
והמנה — איך אפשר לשכוח.
שניצל בגודל לא הגיוני, כזה שתופס את כל הצלחת — דק, פריך, מוזהב.
לידו פירה לבן, רך, עם גומה קטנה באמצע למרגרינה שנמסה לאט.
ולקינוח — גזר מרוסק במיץ תפוזים.
פשוט, מתוק, מרענן. עד היום זה טעם של אושר.
אני זוכרת את החופש הגדול שסיימתי בו את כיתה א'. יום חם במיוחד.
כולם שכבו במיטה עם מאוורר — כי זה מה שהיה. ההורים לקחו עיתון כדי להתאוורר, וגם אני רציתי להיות "כמו גדולים".
פתחתי עיתון, ראיתי מודעה של אגודת פירות או משהו דומה, והקראתי בקול גדול ובטוח: "זה רעיון — אגס בהריון!"
הבית התגלגל מצחוק. מן הסתם זו הייתה פרסומת לאגסים, אבל בשבילי זה היה רגע של ניצחון — אני קוראת, אני מבינה, אני חלק מהעולם.

ערד — מסעות הבריאות

בגלל שאמא סבלה מאסתמה, היו נוסעים פעם או פעמיים בשנה לערד לכמה שבועות לתת לריאות אוויר נקי, לנשמה שקט, וללב קצת מרחב.
עם השנים אמא למדה לאהוב את המדבר: את כל גווני החום שנפתחים כמו מניפה, את השקט שמקשיב לעצמו, את השקיעות שממלאות את האופק בכתום עמוק.
היא נהגה לשם בלי מפה ובלי וייז, רק עם חוש ניווט טבעי שהיה חלק ממנה כמו הדופק. הדרך לערד הייתה שלה — כמו שיר שהיא יודעת בעל פה, כזה שלא צריך לחשוב עליו כדי לשיר.
הם אהבו לנסוע ברחבי הארץ, ובכל פעם לגלות פינה חדשה, שביל חדש, נוף שלא הכירו אתמול.
בצעירותם הצטרפו לטיולים עם משפחתה של מיה, אחותה, כולם דחוסים בטנדר של טוביה (בעלה של מיה) — רכב אחד שהכיל שתי משפחות ושפע של צחוק.
טוביה הכיר את הארץ ככף ידו, אחרי שנים שעבד ב"מקורות", בין אלו שהניחו את קווי המים הראשונים של ישראל. איתו הם חרשו את המדינה לאורכה ולרוחבה, כמו חוקרים שמגלים מחדש את הבית.
לפעמים נשארים לישון בכנרת, באוהל, כששבועות מראש מתכננים מה לקחת, מה לבשל, ואיך לארוז. אלו היו החופשות הכי כיפיות — פשוטות, מלאות טבע, מלאות ביחד.

גרמניה — מרחצאות, קונצרטים ושקט

כל שנה נסעו לחודש בגרמניה, בבאד פוזן. שם היו מרחצאות, קונצרטים, שקט,
בריאות. זה היה הזמן שלהם לנשום.

הולנד — יערות, אופניים ו־40 ק"מ ביום

כשביקרו בהולנד, נסעו עם אחותה, טרוס, לאזור ה-ACHTERHOEK במזרח הולנד
המשופע ביערות אינסופיים, נופים אגדתיים ושלווים, שבילי אופניים ואוויר נקי.
הם שכרו אופניים ורכבו בכל יום כארבעים קילומטרים כאילו השנים לא נוגעות בהם.
אבא היה מתלוצץ שגם באמצע היער היא מצאה תמיד איזו חנות קטנה ומטריפה שאפשר לרכוש בה משהו מיוחד.

סגנון אישי — פשוט, מדויק, מלא טעם

אמא לא הייתה אישה של תכשיטי יוקרה, אבל תמיד היו לה שרשראות תואמות, עגילי קליפסים, (בשנים מאוחרות יותר, עשתה חורים), עשרות צעיפי משי שהחליפו את מצב הרוח ואת העונה. בתיקה תמיד היה מסטיק עלמה צהוב. הבושם האהוב עליה היה PLEASURES של ESTÉE LAUDER. הליפסטיק — תמיד בגווני כתום. רימל שחור ומעט פודרה, זה היה כל תיק האיפור שלה

הסיגריה על השיש

עד אמצע שנות ה-70 עישנה סיגריות מסוג אירופה. הייתה מניחה את הסיגריה על קצה השיש בזמן שתלתה כביסה או עסקה במשהו אחר וכך נשרף השיש ונשארו סימנים קטנים וצהובים של החיים.

פורים — המזוודה הקסומה

בבוידעם הייתה מזוודה מיוחדת. חודש לפני פורים אחרי בקשות ונידנודים הייתה יורדת המזוודה ובתוכה כל התחפושות שתפרה להם ולבנות. כל שנה תחפושת חדשה.

כשרצתי להתחפש להודית, ולא היו בשנות ה-70 צבעי פנים, ערבבה קרם NIVEA כחול עם נס-קפה וצבעה לי את הפנים.

יצירתיות בלי גבולות.

אמא עשתה מה שידעה — מתוך אהבה, מתוך ניסיון, מתוך רצון להגן.

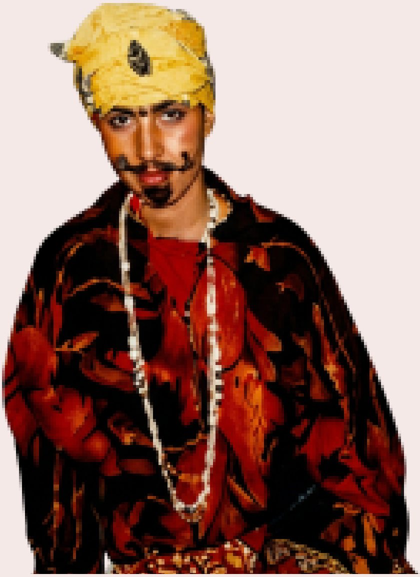

ארון הקיר — הלב הפועם של הבית

בחדר השינה של ההורים עמד ארון קיר גדול — כזה שנבנה פעם אחת ונשאר שם כל החיים. הוא לא היה רק רהיט — הוא היה עולם שלם, מסודר, ריחני, מלא סודות קטנים של משפחה.

בצד שמאל היו תלויות השמלות של אמא.

הן עמדו זו לצד זו כמו נשים קטנות — כל אחת עם הצבע שלה, עם הריח שלה, עם הזיכרון של האירוע שבו נלבשה.

מעליהן הייתה דלת שנפתחה בקליק עדין — שם שמרה דברים שפחות משתמשים בהם, אבל שאמא לא הייתה מסוגלת לוותר עליהם.

היה משהו מרגיע בידיעה שהכול נמצא במקום, מחכה לרגע הנכון.

ליד השמלות היו מדפים מסודרים בקפדנות כמעט טקסית: חולצות מקופלות בקווים ישרים, סוודרים רכים, לידם — מגבות מטבח, ומטפחות אף מגוהצות לאבא, כל אחת מקופלת בדיוק באותו גודל, כאילו אמא דיברה איתן בשפה שרק היא הבינה.

ומעל כל זה — ארון ההפתעות. שם הסתתרו שמיכות חדשות, מצעים שלא נפתחו מעולם, מגבות עבות, סירים נוצצים ועוד — נדוניה עתידית לבנות, שנאספה לאט-לאט, באהבה, בסבלנות, מתוך מחשבה על היום שבו כל אחת תקים בית משלה. הייתי פותחת את הדלת הזו בסקרנות — כמו הצצה לעתיד שעדיין לא הגיע.

בצד של אבא היה סדר אחר — גברי, נקי: חולצות מגוהצות שתלויות כמו שורות של ימים, מכנסיים מקופלים על מתקן מיוחד, עניבות וז׳קטים לאירועים חגיגיים, גופיות, תחתונים וחגורות.

מגירה אחת הייתה מלאה בצעיפים — רכים, צבעוניים, חלקם של אמא, חלקם של אבא — כולם ספוגים בריח של בית.

למטה היו מגירות הנעליים, שתמיד נסגרו בחריקה קטנה, כאילו הארון מזכיר לכולם שהוא חי. ובהמשך, ליד הארון, עמדה קומודה נוספת — אוצר קטן של אמא. שם שמרה דברים שלא סיפרו על סדר, אלא על אישיות: קופסאות קטנות, תכשיטים פשוטים, צעיפים, פיסות בד, זיכרונות.

הארון הזה לא היה רק רהיט.
הוא היה לב פועם של בית — מקום שבו נשמרו לא רק בגדים ומגבות, אלא חיים שלמים: אהבה, זיכרונות, תקווה, וסדר שהיה הדרך של אמא להגיד: הכול בשליטה. הבית מחזיק את כולנו.
על הקיר, מעל הכול, היו תלויים שני עולמות:
תמונות הוריו של אבא, שנרצחו בשואה — מבט שקט, נוכחות שלא עזבה אף פעם. ומולם — הפוסטר שהוכן לכבוד שלושים שנות נישואין, מלא תמונות של המשפחה, של חיים שנבנו מחדש. הפוסטר הזה נשאר שם עד השבעה של אבא, בספטמבר 2014.
ואז, ברגע אחד של רוח פרצים — רוח שהייתה כל-כך אופיינית לבית שלהם, כאילו גם היא חלק מהמשפחה — התמונה נפלה. הזכוכית נשברה לרסיסים קטנים.
אספתי את התמונות אחת-אחת, כמו אוספים רגעים שלא רוצים שיילכו לאיבוד.

שלוש החברות ההולנדיות — והלִיבֶּלֶה שעבר מיד ליד

למרות שבנתה חיים חדשים בישראל, אמא שמרה בתוכה פינה הולנדית חמה.
שלוש חברות הולנדיות גרו בקרבת מקום, (נעמי הקטנה, נעמי הגדולה ומרים) והן היו נפגשות לקפה, לפעמים אצלנו בבית, לפעמים אצלן.
השיחות התנהלו בהולנדית שוטפת, שפה שהילדים הבינו ממנה רק שברי מילים, אבל הצליל שלה מילא את הבית כמו מוזיקה שמגיעה מעבר לים.
פעם בחודש הייתה מגיעה חבילה מהולנד. כמה מגזינים, וביניהם האהוב עליה ביותר, .**הלִיבֶּלֶה**.

זה היה חלון לעולם אחר: אופנה, רעיונות, מתכונים, טרנדים, המצאות. הילדים היו מדפדפים בו מכל הכיוונים, מריחים את הדפים, מרגישים כאילו נפתח שער קטן לאירופה.
בסוף כל גיליון היה הקומיקס של JAN, JANS EN DE KINDEREN — משפחה הולנדית מצחיקה עם חתול ג׳ינג׳י שמן, המשקפת סיטואציות יומיומיות מלאות הומור.
לא ידעתי לקרוא הולנדית, ובוודאי לא להבין, אז בצהריים הייתי נשכבת עם אמא במיטה, והיא הייתה מקריאה, מתרגמת, מסבירה, מחייה את הדמויות.
זה היה טקס קטן של קרבה, של שפה, של שייכות.
וכשהמגזינים כבר עברו אצלנו דפדוף מכל כיוון, וכשאמא סיימה לקרוא כל כתבה, כל טיפ, כל מתכון — היא הייתה מעבירה אותם מהאחיות לחברות ההולנדיות, כמו חוט דק שחיבר בין כמה נשים שחלקו עבר משותף, שפה משותפת וגעגוע משותף.
בכל מפגש משפחתי, על כל נושא שבעולם — בריאות, ניקיון, אופנה, חינוך, טיולים — אמא הייתה אומרת את המשפט שהפך לבדיחה משפחתית:
"TOEVALLIG HEB IK BIJ DE LIBELLE GELEZEN..." במקרה קראתי בליבֶּלֶה...
לקול צחוקינו הייתה נשבעת שממש במקרה הייתה כתבה על הנושא הזה — ואז משתפת בעצה חכמה, רעיון חדשני או סיפור מצחיק.
המשפט הזה היה כל-כך שלה, כל-כך מזוהה איתה,
שגם שנים אחר כך, כשהיו מדברים על משהו חדש,
תמיד היה מישהו שאומר בחיוך:
"במקרה קראתי בלִיבֶּלֶה..."

הבוקר בבית שלנו התחיל תמיד באותו טקס קטן.
בשבע בדיוק — השעה שבה תעריף הטלפון היה נמוך — היה הטלפון מצלצל, והקול של דודה חנה, אחותה הבכורה של אמא, היה נשפך אל המסדרון.
אמא הייתה עומדת שם, רגליים מורמות ונשענות על משקוף דלת המטבח שממול — כאילו הגוף שלה ידע בדיוק איך להסתדר כדי לפתוח את היום.
הן היו משוחחות ארוכות, כאילו העולם כולו יכול לחכות.
ואנחנו? כבר היינו עם התיק על הגב, ממהרות לבית הספר, חולפות על פני המזנון הנמוך שבכניסה לבית — אותו מזנון שהיה כמו לב קטן של הבית.
על המזנון נח טלפון החוגה — צהבהב-שנהבי, כבד, כזה שמסובבים בו את האצבע ומקשיבים ל־קליק־קליק־קליק שחוזר אליך כמו הד.
לידו עמד כיסא קבוע, שתמיד חיכה לאמא, כאילו ידע שהיא תתיישב עליו בדיוק בשבע.
המזנון עמד מול המטבח, ובתוכו הסתתרו אוצרות קטנים של יומיום: קופסאות שימורים, דברי מתיקה, ושם, בין המדפים, הייתה ממתינה העוגה שאבא היה מביא מבני ברק — בתוך קופסת פח הייתה
מונחת עוגת שוקולד שכבות עם קרם וקוקוס,
ובין כל שכבה נייר פרגמנט לבן ועדין.
דובוש הונגרית.
עוגה כזו שמספיקה טעימה אחת ממנה כדי
להרגיש שהעולם יכול להיות מתוק
גם בלי סיבה.

אבל השיא האמיתי של השנה היה מגיע מהולנד.
פעם בשנה הייתה מגיעה חבילה מאומה ואופה. אי אפשר לתאר את ההתרגשות היא הייתה כמו חג פרטי משלנו. היה מגיע פתק מהדואר, ואני הייתי מנדנדת לאמא בלי הפסקה: "נו, מתי הולכים לקחת?" החבילה הייתה כבדה, כבדה מדי בשבילי, ולכן היינו נוסעים יחד, כמו למסע קטן.
היא הייתה ארוזה בבד פלנל, ועליו בד נוסף, תפור בקפידה, ועליו הכתובת שלנו בכתב היד היפיפה של אופה.
אומה היתה כותבת בתיאור תוכן החבילה - OLD CLOTHES (בגדים ישנים) בכדי למנוע מהם ומאיתנו תשלום מיסים.
אמא הייתה לוקחת סכין גילוח, ופורמת את התפרים לאט, בזהירות, כמעט ביראה.
הבד היה נשמר לשימוש נוסף כיסוי למזרן, זיכרון שממשיך לחיות.
ובתוך החבילה עולם שלם: קפה פילטר הולנדי, קופסאות שימורים עם ממרח כבד דג- "הקוויר" של ההולנדים באותם זמנים (שהיינו מורחים על קרקר ומפזרים על זה הרבה פלפל שחור), החלסלך (פתיתי שוקולד) הולנדיים שמפזרים על לחם עם חמאה, בגדים יד שנייה, וילקוט חדש לכל מי שעלה לכיתה א'. קלמר מלא טושים ועפרונות צבעוניים, אוצר אמיתי, כזה שגרם לקנאה בכיתה, כי לא כולם הכירו את השפע הזה. דרופ, סוכריית הגומי השחורה העשויה מליקריץ , אך אנחנו אהבנו במיוחד את הגרסה המלוחה ביותר. ילדי השכנים של משפחת חדש, היו נכנסים ומבקשים לטעום, אבל רוב הישראלים לא הצליחו לבלוע את זה.
אנחנו דווקא אהבנו, אולי כי זה טעם של שורשים.

ובמסדרון, מעל הכול, היה תלוי שלט עץ קטן, כתוב בהולנדית:
"GENIET VAN HET LEVEN, HET DUURT MAAR EVEN"
שפירושו התענג על החיים, כי הם קצרים.
אני חושבת שהמשפט הזה היה להם כמו תפילה יומיומית.
תזכורת שקטה, אחרי כל מה שעברו בשואה, שהחיים הם מתנה שבכל יום צריך לפתוח בעדינות, להתרגש ממנה, וליהנות ממנה כל עוד היא כאן.

התחביבים של אמא היו:
איסוף מידע על מחלות,
קריאה במגזנים הולנדים,
טיולים ברחבי העולם,
נהיגה וניווט, בישול,
תפירה (תמונות קיר לילדים PATCHWORK),
טיפול בילדים.

עברית שלא הייתה "לפי הספר" — ואיך זה הרגיש בבית

מעולם לא הייתה באולפן, והעברית שלה נשמעה כמו שפה פרטית: זכר ונקבה התערבבו כאילו לא באמת משנה מי מהם צודק, והמבטא האנגלו־סקסי עטף כל משפט. היום זה היה יכול להישמע מקסים, אפילו מיוחד. אבל אז — אנחנו, הבנות, התביישנו. רצינו הורים צברים, כאלה שמדברים עברית רהוטה, בלי שיבושים ובלי מבטא. רק שנים אחר כך מבינים כמה יופי היה דווקא בשונות הזו.

אמא והילדים — הלב שידע להקשיב

אמא ידעה לטפל בילדים כמו מי שנולדה לזה. היה לה חוש כמעט על־טבעי להבין מה באמת קורה: מתי זה כאב אוזניים שמתחיל להתבשל, מתי הילד "לא בטוב", ומתי זו סתם דרמה קטנה של תשומת לב. היא הייתה מסתכלת על ילד שנכנס הביתה, מביטה בו שנייה אחת, וכבר יודעת — מה כואב, מה מפחיד, ומה בעצם חסר לו.
אחד הסמלים הכי מזוהים איתה היה ספר המחלות — כרך עבה שהתבלה מרוב שימוש וקריאה.
הכריכה כבר מזמן איבדה צורה, הדפים היו מצהיבים, מקומטים, מסומנים בעיפרון.
היא קראה בו שוב ושוב — לא מתוך חרדה, אלא מתוך סקרנות ורצון להבין.
זה היה ה"סטטוסקופ" שלה — כלי העבודה של רופאה בלי תואר.
ממנו למדה לזהות תסמינים, להבין מצבים רפואיים, ולדעת מתי צריך רופא ומתי צריך רק חיבוק.
בכל קיץ, ממש כמו שעון, היו מתקשרות אליה שכנות ומבקשות: "תשמרי לנו על הקטנים לשנה הקרובה... את היחידה שאנחנו סומכות עליה."
וכך, שנה אחרי שנה, נכנסו לחיינו פעוטות חדשים — כל אחד עולם קטן, יחיד ומיוחד. הם היו מגיעים אלינו הביתה, מתיישבים על השטיח, ואמא הייתה אוספת אותם אליה כמו גוזלים. חלקם בכו, חלקם צחקו, חלקם פלטו משפטים מצחיקים שהפכו אצלנו למשפטי מחץ משפחתיים עד היום.
הילדים האלה הפכו לחלק מהבית. המשפחות שלהם הפכו לחלק מהחיים שלנו.
והזיכרונות — נשארו כמו פנינים קטנות של שמחה.
אמא טיפלה בהם בהמון אהבה. לא אהבה גדולה ורועשת, אלא אהבה שקטה, יציבה, כזו שמרגישים בבטן. היא ידעה להרגיע, לחבק, להצחיק, ולהחזיר כל ילד לעצמו. ובאיזשהו אופן — גם אותנו.

השנים שבהן הבית התרוקן

שלוש בנות גדלו בבית אחד — בית מלא אור, חום ושייכות. עם השנים, כל אחת פתחה לעצמה דרך אחרת, רחוקה, והבית שהיה פעם מלא קולות וצחוק הפך בהדרגה לשקט יותר. אמא נשארה בארץ, והבנות פנו למסעות חיים שהרחיקו אותן ממנה אל ארצות אחרות.
הראשונה לצאת הייתה מרגלית. כשנה לאחר שנישאה לישראל, הם עמדו מול החלטה גורלית: ישראל לא התקבל לטכניון ושמע על האפשרות ללמוד ארכיטקטורה בהולנד. ההזדמנות הייתה מסעירה, אבל המרחק היה כמעט בלתי נתפס.
בסוף שנות השבעים שיחות טלפון היו יקרות מאוד, טלפון נייד עוד לא היה קיים, וגם לא משיבון. היינו מתכתבים באיירוגרמים — אותם דפים דקיקים שהתקפלו למעטפה — וכל מכתב נקרא שוב ושוב, מילה אחר מילה, תמיד עם דמעות בעיניים. כרטיסי הטיסה היו יקרים, ביקורים היו נדירים, אבל בכל לידה של מרגלית וישראל — ארבעה ילדים מהממים — הייתה סיבה לטוס, לחבק, ולחגוג את השמחה הגדולה.
אמא אהבה את הנכדים של מרגלית אהבה מיוחדת. הם דיברו הולנדית — שפת האֵם שלה, השפה שבה גדלה, חלמה וצחקה. לשמוע אותם מדברים היה בשבילה כמו לפתוח חלון קטן לבית שבו גדלה. היא התרגשה מהחינוך שקיבלו, מהסדר והניקיון של בתי הספר, מהאווירה האירופית שהייתה לה טבעית כל כך.
עד שיום אחד, כשהייתה בביקור אצלם, ליאת — שהתקבלה לתיכון יוקרתי אך נוצרי — ביקשה ממנה לעזור לעטוף ספרים. אחד הספרים נשא צלב על הכריכה, כנראה הברית החדשה. אמא קפאה. אחר כך בכתה. הפחד מהתבוללות היה עמוק, כמעט קיומי. והחיים, בדרכם המפתיעה, עשו בדיוק את ההפך: ליאת לא רק שלא התבוללה — היא חזרה בתשובה, הקימה בית גדול ומלא, ולה עשרה ילדים. אמא לא זכתה לראות את המהפך הזה, ולא לפגוש אף אחד מהם.

כשגילה נישאה, היא עברה לארצות הברית. מסע של עשר שנים, שחלקן בארה״ב וחלקן בלונדון — בעקבות עבודתו של בני. עוד יותר רחוק, עוד יותר מורכב. אבל אמא ואבא טסו גם לשם, כי מרחק לא עוצר אהבה של הורים. אלא שבתקופה שבה נולד אסף, בנם הבכור של גילה ובני, אבא עבר ניתוח מעקפים ולא יכול היה לטוס. זו הייתה הפעם היחידה שבה אמא ואבא לא הגיעו ללידה של אחד הנכדים. במקומם אני נסעתי לסייע, להיות שם בשביל גילה ברגעים הראשונים של האימהות.

כחודש לאחר מכן נסענו, יוסי ואני, להולנד לבקר את מרגלית, ישראל והילדים. ראש השנה התקרב, ומרגלית ואני בישלנו ארוחת חג. תוך כדי ערבוב הסירים אמרתי לה שיש לי הרגשה שאמא ואבא מגיעים. מרגלית ביטלה מיד: ״אין סיכוי, לאבא אסור לטוס.״ אבל משהו בי התעקש. ופתאום — הם עמדו שם, בגינה. רגע של צהלה, בכי ושמחה טהורה. רגע שנצרב בלב.

יומיים אחר כך, ישבנו כולנו יחד, ויוסי סיפר להם שאנחנו שוקלים לעבור להולנד כדי שימשיך ללמוד בטכניון בדלפט. הוא ידע כמה לא אהבתי את באר שבע... ואני ישבתי שם, מזילה דמעות, קרועה בין הרצון להתקדם לבין הידיעה מה זה יעשה להם. ואז אמא אמרה את המשפט שלא אשכח לעולם: ״אלו החיים שלכם — תעשו מה שטוב לכם. כמובן שזה לא יהיה לנו קל.״

וכך היו ארבע שנים לבדם בארץ. אמא, שהיו לה נכדים ״מנייר״ — תמונות שנשלחו בדואר, מכתבים, סיפורים. ארבע שנים של געגוע, של המתנה, של אהבה שמחזיקה מרחוק. ולא פעם, כשהייתה בארץ והבית היה שקט מדי, הייתה אומרת בכאב: ״למה עליתי בכלל? רציתי להקים בית בארץ ישראל — והבנות שלי יורדות.״

ואז, לאט־לאט, הגלגל הסתובב. מרגלית חזרה לארץ אחרי 17 שנים. גילה חזרה אחרי 10 שנים, שחלקן בארה״ב וחלקן בלונדון. ואנחנו חזרנו אחרי שש וחצי שנים, בהפרש של שבועיים, באפריל 1997.

ארבע שנים שלמות היו לנו יחד — ארבע שנים של קרבה, של משפחתיות, של תיקון המרחק. ארבע שנים שהפכו לאוצר של זיכרון. ארבע שנים עד שאמא נפטרה — מתנה אחרונה של זמן, של ביחד, של בית שחזר להיות מלא.

המחלה והאומץ לדעת את האמת

כשהתגלתה אצלה לראשונה סרטן השחלות, זה היה בתקופה שבה לא נהגו לשתף חולים בפרטים. אבל אמא לא הייתה מסוג האנשים שמקבלים חוסר מידע כגזירת גורל.

אחד התחביבים שלה היה לאסוף מידע על מחלות, תסמינים וסיכונים — לא מתוך פחד, אלא מתוך צורך להבין.

ביום שבו נשלחה לצילום סיטי, נתנו לה את התיק ביד. היא נכנסה לשירותים, פתחה אותו, ועברה על הדפים בשקט. שליטה מלאה בלועזית, שליטה במונחים רפואיים — והיא הבינה מיד מה יש לה, מה הולכים לעשות, ואיזה טיפול צפוי.

היא לא רצתה לטמון את הראש בחול — היא רצתה לדעת, כדי להילחם.

הטיפולים היו קשים. שני ניתוחי בטן.

טיפולי כימותרפיה עם הרבה תופעות לוואי, הקרנות, שנה שלמה בבית החולים.

אבל היא יצאה מזה — והרופאים אמרו בפירוש: היא ניצחה בזכות האופטימיות הבלתי-נגמרת שלה.

היא פשוט לא האמינה באפשרות אחרת.

המשפט "יהיה טוב" היה המנטרה שלה — לא סיסמה ריקה, אלא דרך לשכנע את עצמה, ולשכנע אותנו, שהאור עוד יגיע.

וכשאנחנו חווינו רגעים קשים, כשהחיים טלטלו, היא הייתה עומדת מולנו ואומרת בקול הבטוח שלה: "הרימי את הראש, נפחי חזה. היום קשה, מחר תזרח השמש."

כלומר: יהיה טוב יותר. תמיד.

18 שנה אחר כך — והיא עדיין אותה לוחמת. כשהמחלה חזרה, אחרי כמעט שני עשורים, היא כבר לא הייתה צריכה הסברים. היא אמרה לרופאה בקול יציב, כמעט משועשע: "אני יודעת בדיוק מה זה. תתחילו טיפול מהר.

יש לי נכדים לפני בר מצווה, אני צריכה לחתן נכדים.

אין לי זמן לכל הקישקושים האלו."

אבל הפעם המזל לא האיר לה פנים.

בתוך ארבעים יום היא הלכה — בת 65 בלבד.

מוקדם מדי. הרבה יותר מדי.

היא לא זכתה לראות איך המשפחה גדלה, איך הענפים מתארכים, איך הנכדים והנינים היו יכולים למלא לה את הלב.

אבל האור שלה, האומץ שלה, והאופטימיות שלה — נשארו.

השנה (2026) מלאו עשרים וחמש שנים ללכתה.
רבע מאה שבה הזיכרון שלה לא דהה — אלא התחדד.
רבע מאה שבה כל אחד מאיתנו גילה מחדש
כמה עמוק היא נטועה בנו:
במילים, בהרגלים, במטבח, בצחוק,
ובדרך שבה אנחנו אוהבים.
ורק עכשיו, אחרי כל השנים האלו, הרגשנו שהגיע הזמן.
הגיע הזמן לספר את סיפורה — לא כסיפור של פרידה,
אלא כסיפור של חיים.
הגיע הזמן לכתוב, לאסוף, לזכור,
ולתת לדורות הבאים את מה שאנחנו זכינו לקבל ממנה:
אור, חום, אומץ ושורשים.
הספר הזה נכתב כדי שלא יישארו רק תמונות דהויות,
או זיכרונות שמתפזרים בין שיחות.
הוא נכתב כדי שהנכדים, הנינים, ואלה שיבואו אחריהם
יוכלו לפתוח אותו ולפגוש אותה — כמו שהייתה באמת:
עם המבטא, עם החיוך,
עם הידיים שתמיד היו עסוקות,
עם הלב שלא ידע פחד.
זהו ספר של אהבה.
ספר של משפחה.
ספר של אישה אחת שהשאירה אחריה עולם שלם.
ועכשיו — העולם הזה כתוב.
ועובר הלאה.

אמא נפטרה ב-10.07.2001 י"ט תמוז תשס"א
וקבורה בבית קברות ירקונים:
בלוק 6, אזור 9, שורה 12, חלקה 23

אֵל מָלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים,
הַמְצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה תַּחַת כַּנְפֵי
הַשְּׁכִינָה בְּמַעֲלוֹת קְדוֹשִׁים
וּטְהוֹרִים כְּזוֹהַר הָרָקִיעַ מַזְהִירִים
אֶת נִשְׁמַת
אסתר מַנְדֶל - דֶה־הַרְטוֹךְ
שֶׁהָלְכָה לְעוֹלָמָהּ.
בגן עדן, תהא נשמתה צרורה
בצרור החיים ותהנה מנעימים
של מנוחה.

האחים בשנות ה-80

פודריה מ-1953
עם תלתל משערה

משפחת מנדל 1999

Om iets over mijn leven te vertellen,
willen we eerst beginnen waar ik geboren
ben. In Holland Rotterdam 1936
Mijn naam is Esther de Hartog (Mandl
mijn mans naam) Wij waren thuis met z'n
zevenen Vader Moeder en 5 kinderen. Ik
was de jongste. We woonde op de Joodsche
begraafplaats daar mijn vader daar werkte.
De tweede wereldoorlog brak uit in 1940.
Buiten m'n Ouders, broers en zussen en
natuurlijk ik zelf. onze hele fam.
omgekomen in Auswitz. Mijn Opa's, Oma's
Ooms Tantes neven en nichten en vriende.
Wij zijn ondergedoken[ieder] bij verschillende mense
niet joden die het goed meende met de joden
ieder apart.
Wij zijn gaan onderduike eind 1942.
Dus ik was 6 jaar en moest afscheid
nemen van m'n ouders, broers + zussen, we
wisten natuurlijk niet of we elkaar nog
ooit terug zouden zien. Daar de Nazi's
op loer lagen om iedere jood of Jodin
te vermoorden. Ik herinner mij nog het
was kerstmis er lag sneeuw en erg koud.
s'Avonds laat hartstikke donker (want
in de oorlog was alles verduisterd) kwamen
twee vreemde mannen mij halen om onder te duike

Ze gave me ook een andere naam
„Elly Nunhuis" dat was geen joodse naam
en dan moest ik vergeten dat ik een
joods meisje was. Wij zijn 2½ jaar onder-
gedoken geweest. Ik wist natuurlijk
niet waar m'n Ouders broers en zussen waren
Ik had soms wel erg veel heimwee naar
huis en wilde m'n Papa en Mama.
Maar niemand kon me helpen.
Ik ben bij 3 verschillende families geweest
in verschillende plaatsen, ~~...~~ allen waren
streng katoliek dus moest ik naar de
kerk en het leren bidden zo als de
katholieken dat doen. Naar school ben
ik in die tijd niet geweest.
Echt bang ben ik nooit geweest omdat ik
was ik te jong. Bij de ene fam. heb ik
het beter gehad dan bij de tweede. Maar
God zij dank zijn we uit de oorlog gekomen
met z'n zevenen wat iets heel bijzonders
is voor zo'n grote fam. Want na
de oorlog zijn er maar heel weinig
joden terug gekomen. We zijn bevrijd
geworden in Mei 1945.
Langzaam kwamen we allen weer te zamen
maar het heeft wel een tijdje geduurt voor
dat we weer gewend waren aan elkaar.

Na de oorlog ben ik gewoon naar
school gegaan maar het was me natuurlijk
wel wat moeilijk, daar ik nog nooit
op school was geweest en ik was al 9 jaar
Later ben ik naar de huishoudschool
gegaan en heb geleerd voor kinderverzorging
In het jaar 1954 ben ik op Alia gegaan
Daar er in Holland weinig joden over-
gebleven waren en m'n Ouders
absoluut niet wilde dat wij (de kinderen)
met Gojem zouden trouwen.
Ik heb hier in het land een lieve
man ontmoet uit Tsjecoslowakije
(Amriel Mandl). Hij heeft heel veel
meegemaakt in de oorlog, is geweest in
4 Consentratiekampen en heeft z'n hele fam.
daar verloren. Maar hij zal dit zelf je
wel vertellen. Hier in dit land hebben
we ook veel meegemaakt 5 oorlogen.
Uit ons huwelijk zijn geboren 3 dochters
Margalit, Gila en Jaëli. Ook zij zijn
weer getrouwd en hebben kinderen.
Ik hoop dat deze שרשרת nog heel
lang zal mogen doorgaan.
Het is toch iets heel moois dat we zo
veel hebben meegemaakt en nu gelukkig
~~...~~ gezond in ons eigen land zijn ~~...~~ Je Oma

סיכום קורות חיים קצרים שאמא כתבה לטל, נכדתה, עבור עבודת השורשים לבית הספר

משפחת דה הרטוך
לוי דה הרטוך 20.7.1900 ורוזט (רוז) 26.12.1901
נישאו ב-05.08.1925
יוהאנה-אנני (חנה)
14-11-1926
נישאה ליחזקאל שמשא
רבקה
נישאה לאשר קורליק 5
ילדים, נכדים
טובה
נישאה לינקי לבקוביץ
5 ילדים, נכדים ונינים
ורדה
נישאה למוטי בן זהב,
6 בנים, ונכדים
גרטרודה-טרוס
12-11-1927
נישאה ללו חנס
ז'אקי
נישא לרוז לבית ווס
2 בנים ונכדים
בני
נישא למדי דווינגר
2 ילדים ונכדים
לוקי
נישא לאינה
יצחק ז'אק
11-03-1929
נישא לקלרה כהן
דפנה
נישאה ל
4 ילדים ונכדים
אמנון
נישא לפנינה,
3 בנים ונכדים
תמר
נישאה לבני,
2 בנות ונכדים
שלמה - סאל
18-12-1933
נישא לטילי הס
שוש
נישאה ל
4 ילדים ונכדים
לוי
בן אחד
אסתר
16-2-1936
נישאה לשמואל מנדל
מרגלית
נישאה לישראל שני,
4 ילדים, נכדים ונינים
גילה
נישאה לבני פיש,
2 בנים
יעל
נישאה ליוסי שמש
2 ילדים
מיה לקמקר
10-09-1940
(מצטרפת למשפחה
כשהיא בת 7)
נישאה לטוביה לוי
משה
נישא לסילביה פוח,
2 ילדים נכדה
רחלי
נישאה ליובל בן יקר,
2 בנים ונכדים
מיכל
נישאה ליאיר קינן
3 בנים

זהו סיפורה של **אסתר מנדל לבית דה הרטוך**,
שנולדה ב־16 **בפברואר** 1936 **ברוטרדם שבהולנד**.

זהו סיפורה של ילדה אחת, אך גם סיפורה של משפחה שלמה – משפחה שחייתה חיים פשוטים וצנועים, עבדה קשה, חלמה, אהבה ובנתה את עתידה, עד שנקלעה לסערת מאורעות המאה העשרים ונאלצה להיאבק על עצם קיומה.

זהו גם סיפור על שרשרת מופלאה של צירופי מקרים, על החלטות אמיצות ועל אנשים טובים באמצע הדרך, אשר פעם אחר פעם הצילו את בני המשפחה מגורל שלכאורה נראה אבוד ובלתי נמנע. במבט לאחור, רבים מבני המשפחה ראו באירועים הללו ניסים של ממש – ניסים שבזכותם שרדה משפחתה הגרעינית של אסתר דה הרטוך בשנות הרדיפה וההשמדה.

ספרון זה מוקדש לזכרם של בני משפחות **דה הרטוך**, **קוסטר**, **פיליפס**, **בון**, **ואן דר קליין ובנט**, משפחות שנרדפו, גורשו ונרצחו בתקופת השואה, ולא זכו לראות את קץ המלחמה ואת התקומה שבאה אחריה.
השם ייקום דמם

זהו מסמך זיכרון שנכתב למען הדורות הבאים. לצד הסיפורים האישיים, נשמרו בו בקפידה שמות, כתובות, תאריכים ואירועים, מתוך אמונה שפרטים אלו הם אבני היסוד של הזיכרון המשפחתי.
כל שם, כל מקום וכל תאריך הם עדות לחיים שהיו, לעולם שנחרב, לנסים שאפשרו את ההישרדות, ולחובה שלנו לזכור ולהמשיך לספר.

אספה, ליקטה וערכה יעל שמש, בתה של אסתר.
קרדיט לבן דודי, ז'אק חנס, ולספר המשפחתי "בית החיים".